

АРХІВИ ВГБ

для
МЕДІА

ПОСІБНИК

В АРХІВАХ КГБ Є ВСЕ: ПРАВДА,
БРЕХНЯ, ФАЛЬСИФІКАЦІЇ.
ЦЕЙ ПОСІБНИК ПРО ТЕ,
ЯК ВІДРІЗНИТИ ОДНЕ
ВІД ІНШОГО, ЯК ШУКАТИ
ТАЄМНИЦІ ІСТОРІЇ І НЕ ДАТИ
ВВЕСТИ СЕБЕ В ОМАНУ.

24 000

оцифрованих документів

з архівів
комуністичних спецслужб
та визвольного руху

Електронний архів визвольного руху

робочий муніципальний доступ

zv7.org.ua

Володимир Бірчак
Отар Довженко

Андрій Когут
Юрій Макаров

Ольга Попович
Ярина Ясиневич

АРХІВИ КГБ ДЛЯ МЕДІА

Посібник

Київ | К.І.С. | 2018

УДК 930.25:[35.075.2:351.746.1](47+57):070

Володимир Бірчак, Отар Довженко, Андрій Когут, Юрій Макаров, Ольга Попович, Ярина Ясиневич. **Архіви КГБ для медіа: Посібник** / Редактор-упорядник Анна Олійник: Центр досліджень визвольного руху. — К.: К.І.С., 2018. — 216 с., іл.

ISBN 978-617-684-220-0

Розсекречені архіви радянських спецслужб допоможуть журналістам знаходити нові теми для своїх матеріалів, а також перевіряти інформацію, яка апелює до історії ХХ століття. Уміння читати архіви КГБ стане в нагоді медійникам, які хочуть навчитись протидіяти пропаганді й дезінформації в інфопросторі. Автори посібника розповідають, як працювати з документами комуністичних спецслужб та перетворювати їх на історію.

Посібник створений у рамках проекту Центру досліджень визвольного руху «Deconstruction. Архіви КГБ для медіа», який став можливим завдяки програмі «Transition» посольства Чеської Республіки в Києві, а також Міжнародному Вишеградському фонду спільно з Міністерством закордонних справ Королівства Нідерландів.

Консультанти: кандидати історичних наук
Руслан Забілий і Валерій Огороднік

Фотографії: Галузовий державний архів Служби безпеки України, Архів Центру досліджень визвольного руху, Музей-архів преси, Галузовий державний архів Служби зовнішньої розвідки України, Архів справ безпеки Чеської Республіки, відкриті джерела

© Бірчак В., Довженко О., Когут А., Макаров Ю.,
Олійник А., Попович О., Ясиневич Я., 2018
© Центр досліджень визвольного руху, 2018

ВИСВІТЛЮВАТИ МИНУЛЕ

Доступ до архівів для захисту свободи слова

Сьогодні будь-хто може звернутися до архіву КГБ в Україні й отримати доступ. Для цього треба лише паспорт. Будь-якої країни. Звернення можна подати й через інтернет. Закон прийнятий 9 квітня 2015 року.

Це зайняло в Україні 24 роки після здобуття незалежності. В нашої команди це зайняло 10 років. І хоч українці не стали першими на пострадянському просторі, сьогодні наше законодавство — одне з найліберальніших в Європі. Навіть країнам Балтії є до чого прагнути в плані відкритості документів совецької спецслужби.

Як це відбувалося в Україні?

Ми показали необхідність архівної реформи для звичайних людей і вивели її в одну із передумов політичної трансформації країни. Архівна реформа стала частиною медіареформи з її боротьбою проти цензури і за вільний доступ до інформації.

Але починали ми роботу з краху ілюзій. Зміни виявилися непотрібними не лише архівістам (що очікувано), а й значною мірою історикам. Чому? З різних причин: той, хто мав доступ завдяки зв'язкам чи «подякам», був задоволений із ексклюзивності. Хтось волів

чекати змін нишком, аби не дратувати архівне начальство, хтось просто не мав наміру витрачати час.

Обсяг таємних архівів КГБ в Україні — це умовний дев'ятиповерховий будинок. Дев'ять поверхів, щільно запакованих свідченнями епохи, які не потрібні фахівцям? Прикро, але було саме так.

Так ми помилилися в цільовій аудиторії для комунікації змін.

Відкриття архівів в Україні дуже непокоїло Росію, яка дозовано вкидала інформацію задля політичних маніпуляцій. Обурень не досить — для протидії пропаганді слід було мати предметні аргументи.

Саме це було однією із цілей нашої організації, Центру досліджень визвольного руху, коли її створювали в 2002 році. Ініціатори мали намір досліджувати і розповідати історію України, насамперед збройного опору нацистам і советам під час і після Другої світової. Професійний підхід потребував доступу до надійніших джерел, аніж спогади, записані через 60 років після подій. На той час побутувала теза, що про підпільну УПА практично не збереглося документів. Час до часу опоненти оприлюднювали свідчення її «злочинів», час до часу серед колекціонерів виникали документи: або поцуплені з архівів, або відкопані з-під землі із повстанських бункерів. Ставлення українців до визвольного руху та комуністичного режиму було сформоване на підставі незнання. Досягнення амбітної мети — дізнатися і розповісти факти — було неможливе без доступу до архівів.

Прецеденти такого доступу на пострадянському просторі були — в країнах Балтії. І їхній досвід додавав

нам оптимізму. Досвід інших країн Східної Європи був корисним в практичному плані. Польські, словацькі та чеські архіви були ємким джерелом. Необхідним був доступ до українських.

2005 року, після Помаранчевої революції, Україна взяла курс на демократичні зміни. Але гуманітарну сферу знову відклали до «кращих часів». Незважаючи на створення Українського інституту національної пам'яті і масштабні дослідження Голодомору, доступ до документів КГБ залишався дозовним.

У 2007 році тодішній директор Центру досліджень визвольного руху Володимир В'ятрович, обурений черговою архівною відмовою, дав інтерв'ю впливовому медіа — «Львівській газеті», яке вийшло із заголовком «Україна досі зберігає секрети неіснуючої держави». У відповідь на цей текст голова СБУ запросив В'ятровича на зустріч і запропонував йому самому вирішувати проблему.

Розробка необхідних політик до старту розсекречення тривала рік. Прийняти відповідний закон в умовах політичної невизначеності було неможливо, та вдалося знайти інші інструменти для відкриття доступу. З січня 2009 року документи КГБ в архіві СБУ стали доступні людям.

Інтерес науковців зріс, втім незначно. Натомість тисячі й тисячі людей спершу обережно, а потім все частіше стали звертатися за пошуком відомостей про родичів. Інформація, яка відкрилася за ці неповні два роки доступу, показала масштаб таємниць, цікавих не тільки науковцям, а й звичайним людям.

I — медіа.

Виявилося, що історія не нудна, що архівні документи, до яких лячно навіть зазирати, містять живі сюжети. Що за цими шматками паперу — і несамовитий біль, і лютий абсурд. КГБ ставив штамп «Секретно» не тільки на конфісковане фото бійців УПА, а й на платівки із джазом чи плакати із зірками рок-н-ролу.

Попри крики з Росії громадянської катастрофи не сталося: людей цікавили долі близьких, а не жага помсти.

Наскільки тема доступу до документів КГБ була важлива Росії, засвідчив той факт, що другим указом нового президента Віктора Януковича по СБУ стало звільнення директора архіву. Першим було призначення нового очільника спецслужби. Валерій Хорошковський одразу ж відрпортував: «Правда, яку потрібно було довести українському народу, вже донесена», а «турбота спецслужби, перш за все, в тому, щоб охороняти свої секрети».

Документи померлого КГБ знову стали таємні.

На підтвердження своїх слів СБУ ініціювала кримінальне переслідування історика Руслана Забілого за... розголошення державної таємниці — роботу із документами про Голодомор і УПА. Забілий у 2010 році очолював Центр досліджень визвольного руху і керував новоствореним музеєм у колишній в'язниці гестапо та НКВД — КГБ «Тюрма на Лонцького» у Львові.

Позбавлення волі від трьох років мало залякати не тільки його, а й істориків загалом.

СБУ могло вдатися...

А ми отримали черговий урок: історичні архіви не повинні залишатися у віданні спецслужби. Ніколи. І не лише із міркувань сталості доступу, а щоб «і не введи

у спокусу» простих силових рішень за ежовськими методичками.

Переслідування дали поштовх масштабній громадянській кампанії за право на правду: за доступ до інформації з архівів, за можливість кожного знати про минуле своєї країни.

Кампанія була суголосна журналістському руху «Стоп цензурі!», який відстоював свободу слова, боровся проти редакційного тиску, криміналізації наклепу та за доступ до інформації про витрати держави.

Спецслужба тиснула широким арсеналом: обшуки, допити всіх працівників ЦДВР та музею, конфіскація приватних комп'ютерів, намагання закрити музей, відібравши приміщення колишньої тюрми КГБ назад у відання СБУ.

Врешті історики виграли публічну суперечку із спецслужбою. Завдяки медіа розмова про те, чи є державною таємницею України свідчення КГБ про Голодомор і конфісковані чекістами документи УПА, була на перших шпальтах видань, в прайм-таймі телеканалів. Завдяки абсурду звинувачень навіть лояльні до влади редакції підтримали істориків.

Прикметно, що український рух «Стоп цензурі!» за свободу слова почався у 2010 році після зняття із ефіру одного із рейтингових телеканалів сюжету про Голодомор. Журналіст Мирослав Откович звільнився і закликав до боротьби. Численні подальші випадки цензури стосувалися корупції можновладців, та — історії.

Ціна газу в 2000-х та інструменти геноциду в 1930-х. Таким був пакет вимог Росії до України: платіть багато, згадуйте мало. Таким став мінімум актуальних тем для

створення неформальної коаліції істориків та журналістів, щоб відстояти свободу слова та доступ до інформації.

Врешті щодо істориків силовики взяли паузу, особливо зважаючи на неабиякий міжнародний тиск. Але дамоклів меч кримінального покарання висів, аж поки під час Євромайдану тихенько не закрили справу.

Проблему слід було вирішувати комплексно.

Команда ЦДВР вже мала чітке уявлення не тільки про мету, а й щодо практичних викликів організації вільного доступу. Ми вірили, що знову відкриється вікно можливостей і не могли собі дозволити знову втратити час на розробку змін «на марші».

Розпочата ще 2011 року програма «Відкриті архіви» передбачала освітню, аналітичну та адвокаційну компоненти. Ми розповідали про можливості доступу, вивчали закордонний досвід і розробляли архітектуру реформи. Писали проект закону «у шухляду», попри скепсис інших щодо перспектив. Знаходили відданих справі партнерів та мотивованих фахівців.

Після Євромайдану питання доступу до архівів репресивних органів СРСР було внесено в пріоритети парламентської коаліції та нового уряду. Законопроект через Інститут національної пам'яті був схвалений урядом і відтак винесений в парламент як урядовий. 9 квітня 2015 року його проголосовано в декомунізаційному пакеті, і з 21 травня акт набув чинності.

Відтепер кожен може вивчати таємниці КГБ. Їх розсекречено без плати за доступ: архіви в Україні не мають права брати плату за зроблені вами самостійно ко-

пії на телефон чи фотоапарат. Ніхто з колишніх чекістів не може обмежити доступ до інформації про себе.

Чи це вже успіх? Наразі не втілено одного з ключових пунктів реформи — створення цивільного архіву Інституту національної пам'яті, в який будуть переміщені документи від силовиків. Цей крок гарантуватиме сталий доступ незалежно від політичної кон'юнктури та позбавить правоохоронців і спецслужби невластивих їм завдань роботи з історією.

Тому адвокація реформи триває. А щоб закріпити вже наявні результати, ЦДВР, Український інститут національної пам'яті та наші партнери, зокрема Національний музей «Тюрма на Лонцького», Музей Революції гідності всіляко розширюють співпрацю із медіа. Проект «Деконструкція», в рамках якого побачив світ цей посібник, — яскравий приклад такої взаємодії.

Те, що було оприлюдненим, вже не сховаєш. Тим, що відоме, не зманіпулюєш.

Десять років тому ми починали з того, що для власних професійних інтересів стали працювати над архітектурою реформи.

Але кінцева мета незмінна: права людей.

Кожен повинен мати можливість вільно ознайомитися із минулим своєї родини та країни.

Кожна із жертв повинна мати можливість промовляти вголос про свою історію. Хай навіть із викривлених протоколів допитів чи куцої нотатки на полях чекістського папірця.

Ця місія неможлива без доступу до архівів. Але вона також неможлива без праці істориків та журналістів,

видавців та режисерів, письменників і правозахисників. Без тих з нас, хто має покликання висвітлювати минуле.

Щороку інтерес до українських архівів зростає на 50%. Країна отримала додатковий інструмент у протистоянні гібридній агресії Росії. Україна надає можливість закордонним історикам та медіа дізнатися факти про радянське минуле: в нас зберігаються примірники більшості інструкцій та наказів всесоюзного КГБ.

Таким чином, декомунізація не лише позбавила український публічний простір символів пропаганди тоталітарного режиму, а й відкрила інформацію про його механізми та суть.

Ми певні: щоб злочини не повторилися, про них має стати відомо. І ми зробили все, щоб ця інформація була доступною для всіх.

Запрошуємо до українських архівів.

ЯРИНА ЯСИНЕВИЧ,
керівниця програм
Центру досліджень визвольного руху,
консультантка історичної
документалістики видавництва «КСД»
www.facebook.com/yaryna.yasynevych

Київ, жовтень 2018

**перед походом
в архів**

Андрій Когут

директор Галузевого державного архіву
Служби безпеки України

www.facebook.com/andriy.kohut

ЯК І З ЧОГО ПОЧИНАТИ АРХІВНИЙ ПОШУК

У кожному архіві журналіст може знайти матеріали для цікавих сюжетів та історій. Та щоб перший візит до архіву став результативним, слід заздалегідь підготуватися. Лише розібравшись у принципах архівної роботи, структурі архівних установ, порядку доступу до справ, можна сподіватися, що пошук буде успішним.

Етапи архівного пошуку

Запитання «А що у вас тут є цікавого?», яке часто ставлять журналісти під час першого візиту до архіву, зазвичай змушує архівіста ніяковіти. Чому? Бо для нього все в архіві — цікаве. Тож ризикуєте отримати якийсь наказ, протокол «двійки» чи «трійки», і дивуватиметесь — а що ж тут цікавого. Натомість документ про те, що під час нападу СРСР на Польщу та її розподілу в союзі з нацистською Німеччиною польські війська чинили активний спротив Червоній армії, може вас заінтригувати. Хоч історика чи архівіста цим здивувати годі.

Перед першим відвідуванням архіву завжди варто зібрати якомога більше інформації про предмет пошуку з відкритих джерел. Це допоможе розібратися, що саме ви б хотіли знайти в архівах та де саме шукати.

Підготовчий етап:

- розпитування родичів і знайомих, краєзнавців і сучасників;
- пошук у газетах, журналах і бібліотеках;
- пошук в е-архівах та онлайн-базах даних.

На цьому етапі з'ясовуються **базові факти про людину чи подію** конкретного журналістського медіапроєкту, формується загальне уявлення про відповідний історичний період, якого стосується матеріал, укладаються питання, відповіді на які планується віднайти в архіві.

Прізвище, ім'я, по батькові, дата й місце народження — базові дані, без яких неможливо здійснити персоналізований пошук — тобто якщо йдеться про особу.

У запитах завжди треба вказувати всі можливі **варіанти імені та прізвища**: їх написання могло бути в різній транслітерації в різні періоди життя людини, надто після розпаду імперій, зміни кордонів країн, окупаційних режимів і т. ін. Тож якщо знаєте, як саме людина була записана також польською, румунською, угорською, російською, німецькою чи іншими мовами, треба подавати й ці дані, адже вони можуть значно допомогти під час архівного пошуку.

Для ідентифікації особи важливо знати **дату її народження**. Цілковитий збіг імені, по батькові та прізвища в різних людей трапляється дуже часто, тож дата народження може мати вирішальне значення при пошуку в архіві. Якщо ж щодо неї немає певності, але відоме місце поховання людини, потрібно його відвідати: напис на могилі, якщо він є, найімовірніше, міститиме дату народження.

Місце народження — ще один важливий ідентифікатор особи. Але тут також можуть бути складнощі. Не всі населені пункти існують дотепер: вони могли бути зруйновані, покинуті чи включені до міст. Доволі поширеною була також практика перейменувань. Останній приклад — нещодавня декомунізація, коли було перейменовано 987 населених пунктів. Не всім їм було повернуто історичні назви. Подекуди місцеві громади обирали цілком нові.

Тож як і з різномовними варіантами написання імен і прізвищ, слід подати якнайповнішу інформацію про назви населених пунктів — вона теж може стати в пригоді під час архівного пошуку.

Місце проживання особи на момент арешту, затримання чи репресій також важливо з'ясувати. Архівно-кримінальні справи чи інші документи репресивних органів, як правило, зберігаються за місцем їх розгляду/створення або ухвалення вердикту. Тож цей факт може стати визначальним, до якого архіву звертатися.

Слід пам'ятати також, що впродовж ХХ сторіччя адміністративно-територіальний устрій України неодноразово змінювався. Тож якщо населений пункт, де жив ваш герой чи відбувалися події вашої історії, змінював свою адміністративну приналежність — варто звертатися до архівів усіх областей, у складі яких він встиг побувати.

Більшість переліченої вище інформації зазвичай можна знайти в інтернеті. Найкраще це працює, якщо йдеться про відомі персоналії і ключові події. З менш знаними здебільшого доведеться охопити більше джерел інформації.

Важливими тут є місцеві газети та журнали з відповідного періоду. Деякі видання вже оцифровані, і їх можна знайти в мережі. Якщо ж ні — потрібно відвідати місцеві бібліотеки. Іноді такі видання мають у своїх збірках музеї та меморіали. Окрім того, в них можуть зберігатися й документи, фотографії, особисті речі героїв ваших медіапроектів.

При підготовці візиту до архіву також варто скористатися консультаціями краєзнавців, працівників бібліотек, музеїв, меморіалів, академічних, навчальних і наукових установ та організацій.

Важливі **місцеві джерела інформації**:

- газети та журнали;
- бібліотеки;
- академічні установи, навчальні заклади та наукові організації;
- музеї та меморіали;
- пам'ятники, пам'ятні дошки та написи на могилах;
- краєзнавці та старожили.

Найважливішим тут, звісно, є контакт із родичами особи, матеріали про яку збираєтеся шукати в архіві. Вони, як і краєзнавці, сусіди чи навіть сучасники, можуть розповісти місцеві й родинні перекази. Із підготовчих інтерв'ю з ними ви можете як почерпнути інформацію, необхідну для подальшого архівного пошуку, так і зорієнтуватися в історичних обставинах, за яких жив ваш герой, і пов'язаних із ним подіями та особами.

Розпитайте родичів, друзів та знайомих:

- про прізвище, ім'я та по батькові запитованої особи;
- дату народження (число, місяць і рік);

- місце народження (населений пункт, район, область, країна);
- перипетії долі.

Але починати пошуки варто з інтернету. Завдяки розвитку онлайн-баз даних і цифрових архівів значну частину роботи можна зробити, не встаючи з-за комп'ютера.

Онлайн-бази даних

«РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ»:

- «Національний банк даних жертв політичних репресій радянської доби в Україні» за 1920–1990 рр. на понад 200 000 осіб
- друковані видання про репресованих осіб у розрізі кожної області
- науково-документальний журнал «З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ»
www.reabit.org.ua

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ:

- Національні та регіональні томи Книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні (в електронному вигляді)
- геоінформаційна система «Голодомор 1932–1933 років в Україні» (<http://194.44.11.188>)
www.memory.gov.ua

АРХІВ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ЦЕРКВИ УКУ:

- база даних щодо священників до та після 1945 р.
- понад 2000 інтерв'ю, 100 відеоінтерв'ю, понад 5000 фотографій та 5000 документів
<http://ichistory.org.ua>

Російські бази даних жертв політичних репресій:

- «Жертви політичного терору в СРСР» Міжнародного товариства «Меморіал» — 1930–1990 рр.
www.lists.memo.ru
- «Сталинские списки» — 1936–1938 рр.
<http://stalin.memo.ru>
- «Открытый список» — жертви політичних репресій 1917–1991 рр.
<https://ru.openlist.wiki>
- «Бессмертный барак» — імена та історії в'язнів ГУЛАГу
<https://bessmertnybarak.ru>

Бази даних про Другу світову війну:

- «Саксонські меморіали в пам'ять жертвам політичного терору»
www.dokst.ru
- російський узагальнений банк даних «Меморіал» — 1941–1945 рр.
www.obd-memorial.ru
- російський електронний банк документів «Подвиг народа в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.»
<http://podvignaroda.ru>
- польська програма «Особові втрати і жертви репресій під німецькою окупацією» — 1939–1945 рр.
www.straty.pl

Е-архіви

ЕЛЕКТРОННИЙ АРХІВ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ:

- документи та колекції з Галузевого державного архіву СБУ

- архів Центру досліджень визвольного руху
- тематичні збірки
<http://avr.org.ua>

АРХІВ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ ОНЛАЙН:

- міжвоєнна періодика Галичини, Волині та Буковини
- окупаційна преса періоду Другої світової війни
- періодика, що видавалася в таборах Ді-Пі
<https://libraria.ua>

ВЕБ-РЕСУРСИ ПРО ГОЛОДОМОР:

- Національний меморіал жертв Голодомору (свідчення, архівні документи)
<http://memorialholodomor.org.ua>
- сторінка з архівними виданнями
www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat
- «Спеціальна сторінка сайту Українського інституту національної пам'яті про Голодомор»
www.memory.gov.ua/page/pamyat-pro-golodomor-1932-1933

ВЕБ-РЕСУРСИ ПРО ГОЛОКОСТ:

- колекції Меморіального комплексу історії Голокосту Яд Вашем
<https://www.yadvashem.org/collections.html>
- каталог Музею Голокосту у Вашингтоні
<https://collections.ushmm.org/search>

ВЕБ-САЙТИ АРХІВІВ ТА ЄВРОПЕЙСЬКІ ПОШУКОВІ СЕРВІСИ:

- польський пошуковий сервіс Szukaj w Archiwach
<http://szukajwarchiwach.pl>
- архів Польського інституту національної пам'яті
<https://inwentarz.ipn.gov.pl>

- Національний цифровий архів Польщі
www.audiovis.nac.gov.pl
- чеський портал архівних колекцій з пошуковим сервісом
www.badatelna.cz
- архів чехословацької комуністичної спецслужби StB
www.abscr.cz/jmenne-evidence
- «Документы советской эпохи»
<http://sovdoc.rusarchives.ru>

Архівні проекти чи веб-сайти з архівними даними:

- міжнародний проект Memory of Nations
www.pametnaroda.cz
- архів відкритого суспільства Open Society Archives
www.osaarchivum.org
- медіатека німецької комуністичної спецслужби Stasi Mediathek
www.stasi-mediathek.de
- сайт документів КГБ з балтійських країн
www.kgbdocuments.eu
- Гарвардський проект про радянське суспільство
Harvard Project on the Soviet Social System Online
<https://library.harvard.edu/collections/hpsss/index.html>
- польський осередок Karta
<http://karta.org.pl>
- «Чорнобильська історична майстерня»
<http://1986.org.ua>

Звернення до архіву

Коли базову інформацію вже зібрано, відомі дата й місце народження героя історії журналістського матеріа-

лу чи обставини певної події, можна переходити до наступного етапу — **звернення до архіву**.

Можна написати до архіву листа з проханням надати для ознайомлення архівні матеріали щодо певних осіб, подій тощо, навіть не маючи інформації про точне місце збереження документів із необхідною вам інформацією. Та щоб отримати швидку й позитивну відповідь, найкраще вказати у листі, де саме може зберігатися необхідна вам інформація, у яких фондах чи колекціях. Дізнатися про це можна або з наукових статей та монографій, або з архівних описів фондів, анотованих покажчиків і путівників.

За законодавством, така довідкова інформація має бути на веб-сайті кожної архівної установи. Тож перш ніж писати звернення, слід із ним ознайомитися.

На сайті архіву можна знайти інформацію, що знадобиться не тільки під час підготовки звернення, але й згодом, під час для роботи в читальному залі, а саме:

- довідники та путівники архівом;
- описи фондів і колекцій;
- правила роботи читального залу;
- вартість платних послуг та умови їх надання;
- робочі дні та час роботи читального залу;
- контактні дані.

Якщо звертаєтеся до архіву для ознайомлення з документами, що вже згадувалися в науковій літературі, то з неї довідаєтеся архівну легенду. Архівіст же в такому разі точно знатиме, з якими саме матеріалами плануєте працювати. Одна з найбільших бібліотек електронних копій історичних видань — на сайті Інституту історії НАН України: <http://history.org.ua>

В українській архівній традиції **архівна легенда** повинна містити аббревіатуру (назву) архіву, номер фонду, опису, справи та іноді номер тому. Як-от: ГДА СБУ. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 376. — Т. 1.

Якщо ж ви не знаєте конкретної архівної легенди, тоді варто пошукати на веб-сайті архіву всю можливу довідкову інформацію.

Перш за все слід розібратись, які саме фонди вам потрібні. Як правило, назва фонду формулюється відповідно до фондоутворювача (організації, установи, відділу чи особи, яка була автором або накопичувачем документів) та змісту документів, щоб якомога повніше відображати характер інформації. Також у переліку для фондів, описів і справ зазначаються їхні крайні дати. Вони допоможуть зорієнтуватись у хронологічних межах збережених документів.

У фонді може бути від одного до кільканадцяти описів. Кожен опис може містити тисячі справ. Розміщення фондів, описів і переліків справ на різних сайтах архівів відбувається по-різному. Тож не варто розчаровуватись, якщо знайти бажану інформацію вдалося не відразу.

У довідниках та путівниках певним архівом міститься більш широка, як правило анована, інформація про архівні фонди та їх структурні одиниці. Окрім кількості одиниць зберігання (справ), подається короткий опис, які саме документи можна віднайти. Зазвичай ці видання можна віднайти у форматі pdf або в розділах «Публікації» чи «Довідковий апарат».

Наприклад, у путівнику Галузевим державним архівом СБУ описано фонди, кількість одиниць зберігання

(справ і томів), зазначено підрозділи репресивних органів, які стали утворювачами певних фондів.

Ознайомлення з архівами, які зберігають документи комуністичних спецслужб країн Центральної та Східної Європи, варто починати з путівника мережею архівів «Документи комуністичних спецслужб у Європі». Тут подано інформацію про архіви колишніх комуністичних спецслужб Болгарії, Німеччини, Чехії, Угорщини, Польщі, Румунії та Словаччини. Описано також законодавчу базу, організаційні структури відповідних архівів, збережені архівні фонди та колекції, включно з найпотаємнішими оперативними документами, а крім того, розповідається про права заявників на доступ і поширення цих матеріалів.

Якщо ж інформація недоступна, завжди можна спробувати віднайти статті чи огляди, де йдеться про певні архіви.

Часто буває, що хоч інформація радянських спецслужб переважно велася російською, сучасні описи та довідкові бази створюються національними мовами країн, де зберігаються архіви республіканських управлінь КГБ. Як-от у Грузії чи Молдові. У таких випадках стануть у пригоді міжнародні збірники та огляди. Наприклад, аналітичний звіт «Відкритий доступ до архівів КГБ: український досвід для країн Східного партнерства». Тут зібрано відому інформацію про фонди комуністичних спецслужб в Азербайджані, Білорусі, Вірменії, Грузії, Молдові та Україні, а також зазначено недержавні організації, що опрацьовують ці архіви чи намагаються забезпечити доступ до них.

- Сторінка Центру досліджень визвольного руху з корисною інформацією: www.cdvr.org.ua/dostup
- Путівник Галузевим державним архівом СБУ: www.cdvr.org.ua/sites/default/files/archive/putivnyk_ua.pdf
- Путівник мережею архівів «Документи комуністичних спецслужб у Європі»: www.cdvr.org.ua/sites/default/files/archive/handbook-el.pdf
- Аналітичний звіт «Відкритий доступ до архівів КГБ: український досвід для країн Східного партнерства»: www.cdvr.org.ua/sites/default/files/archive/kgb-archives-eap-ru.pdf (російською), www.cdvr.org.ua/sites/default/files/archive/kgb-archives-eap-en.pdf (англійською)

Громадські, академічні та правозахисні організації можуть мати й публікації та видання про архіви комуністичних спецслужб, а також допомогти з контактами експертів і дослідників, які займаються цією тематикою.

Якщо не вдалося віднайти довідники, покажчики чи описи фондів онлайн, то під час візиту до архіву в читальному залі вам повинні надати для ознайомлення цю інформацію.

Звернення до архіву найкраще написати перед візитом, а приходити після отримання відповіді на листа. Зразок звернення зазвичай також можна знайти на веб-сайті архіву.

Якщо немає стовідсоткової впевненості, в якому саме архіві можуть зберігатися необхідні вам свідчення, слід писати відразу до декількох. Це дозволить і заощадити час, і отримати якнайширшу інформацію, чи є в певному архіві необхідні документи.

Куди звертатися?

РЕПРЕСОВАНІ:

- ГДА СБУ — політичні репресії;
- ГДА МВС — адміністративні репресії (виселення, депортації);
- ЦДАГО — політичні репресії (справи на реабілітованих осіб);
- державні обласні архіви — політичні репресії та фільтраційні справи:
  - за місцем народження запитованої особи,
  - за місцем проживання,
  - за місцем арешту,
  - за місцем відбування покарань;
- Головний інформаційно-аналітичний центр Міністерства внутрішніх справ Російської Федерації (ГИАЦ МВД РФ) — інформація про осіб, які відбували покарання чи були повторно засуджені на території РФ.

Друга світова війна:

- обласні архіви — за місцем народження та/або призову;
- ЦДАГО — про осіб, які воювали в складі Українського штабу партизанського руху;
- ЦДАВО — про радянських військовополонених офіцерів;
- військкомати — за місцем призову;
- Служба розшуку Товариства Червоного Хреста України;

- Російський державний військовий архів (РГВА) — до 1940 року включно;
- Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ) — після 1941 року включно;
- Центральний військово-морський архів Міністерства оборони Російської Федерації (ЦВМА МО РФ) — для тих, хто перебував у військово-морському флоті.

Листа-звернення до архіву можна надіслати як електронною, так і звичайною поштою. Відповідь повинна надійти не пізніше ніж за один місяць плюс час доставки поштою. Останнім часом архіви все частіше ведуть листування електронною поштою. Та все ж слід бути готовим і до паперового листування.

Якщо інформація з архіву потрібна швидше ніж через місяць, слід указати це в листі. Як правило, архівісти намагаються йти назустріч журналістам.

Також у листі варто зазначати, що плануєте працювати в архіві періодично — наприклад, упродовж року. У такому разі потрібно написати, на яку саме тему чи теми збираєтеся писати. Це дозволить заощадити час, адже не треба буде щоразу писати звернення до архіву.

При пошуку інформації архівісти керуються Законом України «Про звернення громадян», якщо запит стосується фондів архіву, що містять документи:

- про долі людей, у тому числі й репресованих;
- історії населених пунктів;
- історичні події;
- діяльність різних організацій та установ.

Тобто будь-яку ретроспективну інформацію.

Якщо журналіста цікавитиме сам архів і його діяльність як установи, тоді запит буде розглянутий відпо-

відно до Закону «Про доступ до публічної інформації». У такому випадку архів зобов'язаний дати відповідь упродовж п'яти робочих днів.

До такої інформації належать, зокрема:

- положення про архів;
- положення про правила роботи читального залу;
- штатні розписи;
- розподіл функціональних обов'язків керівництва;
- режим роботи.

Відповідно до ст. 5 Закону «Про звернення громадян», звернутися до архіву можна:

- усно (викладене громадянином і записане посадовою особою на особистому прийомі);
- письмово;
- поштою;
- через e-mail;
- через уповноважену особу.

Письмове звернення (паперовим листом чи електронним) – найбільш поширене. Воно добре ще й тим, що у разі відмови у листі-відповіді обов'язково мусять бути зазначені її причини.

У зверненні обов'язково мають бути (та сама ст. 5):

- назва й адреса архівної установи;
- прізвище, ім'я, по батькові заявника;
- місце його проживання;
- суть питання, яка інформація розшукується;
- дата;
- підпис.

При надсиланні звернення електронною поштою замість графічного підпису достатньо вказати ім'я та прізвище заявника.

Якщо плануєте знімати відеоматеріал усередині архіву, у зверненні необхідно це зазначити. Також треба вказати в листі дані всієї знімальної групи, а також перерахувати техніку, яку маєте намір принести з собою (камери, мікрофони, світло тощо). У таких випадках найкраще звертатися до архіву заздалегідь, бажано за місяць.

Корисно знати: якщо ви не фрілансер, звернення найкраще подавати на бланку редакції.

Терміни розгляду звернень (ст. 20):

- до 5 днів – пересилаються за належністю (не більш ніж 15 днів), якщо не потрібно додаткове вивчення;
- до 1 місяця – відповідь;
- до 45 днів – в окремих випадках, якщо потрібний додатковий пошук (заявник має бути попереджений).

Якщо запитувана інформація зберігається в іншому архіві, а не в тому, куди ви звернулися, його працівники повинні переслати звернення за належністю. Заявник же все одно має отримати повідомлення від архіву, що його звернення переслане для розгляду до іншої установи, де зазначено, до якої саме.

Звернення до архіву заздалегідь гарантуватиме, що на момент планованого вами візиту працівники встигнуть підібрати необхідні справи, замовити перепустку (чи перепустки) та забезпечити можливість аудіо- або відеозапису в приміщенні архіву.

Напередодні річниць, ювілеїв чи пам'ятних дат це може убезпечити також від відмови через те, що на цей день уже погоджено роботу іншої журналістської команди. Таке трапляється.

Оптимально звернутися за місяць до візиту в архів, а якщо так спланувати не вдається, то принаймні за тиждень.

Ознайомлення в архіві

До архіву можна прийти й без попереднього звернення, але там усе одно доведеться написати заяву-звернення. А почати працювати в читальному залі ви зможете лише наступного дня.

У переважній більшості архівів працює пропускна система, тож спершу необхідно отримати перепустку. Треба мати при собі документ, який посвідчує особу, — найкраще паспорт, але підійде й водійське посвідчення.

Кожен архів має затверджені правила роботи читального залу, де детально розписано, що саме відвідувач може робити й у якій послідовності. Ознайомитися з цими правилами (на веб-сайті більшості установ) варто ще перед візитом до архіву, щоб розуміти логіку роботи архівістів.

У читальному залі спершу необхідно буде заповнити анкету відвідувача. Вас мають ознайомити з тими ж таки правилами роботи читального залу, а також із законодавчою базою роботи в архіві.

Перед початком роботи з архівними документами відвідувача обов'язково повинні поінформувати, що він несе повну відповідальність за форму та зміст поширеної ним інформації репресивних органів, а також про всі можливі правові наслідки такого поширення. Ви вважаєтеся поінформованими про відповідальність,

якщо почали роботу зі справами. Отже, документи, надані для ознайомлення працівниками читального залу, треба прочитати уважно.

Документи, з якими доведеться працювати, є складовою національного архівного фонду — культурної спадщини України. Тому слід уважно й обережно ставитися до справ. Не можна виносити документи за межі читального залу, передавати їх іншим особам.

Суворо заборонено робити будь-які помітки в архівних документах або писати на аркушах паперу, покладених поверх архівних справ.

Копіювати архівні документи власними засобами (фотоапарати або смартфони, мобільні сканери) дозволяється лише при вимкненому спалаху. Також слід вимикати звук, що супроводжує (імітує) виготовлення кадру.

Копіювання заборонено, якщо це призведе до погіршення стану документа.

Якщо потрібні високоякісні копії матеріалів, можна замовити таку послугу в працівників архіву. Вона платна, тож перед замовленням варто уточнити вартість, параметри та час виготовлення копії.

Якщо в архіві є копія документа (цифрова або на мікрофіші), для ознайомлення видається саме вона.

Вам можуть відмовити в наданні оригіналу, якщо йдеться:

- про унікальні документи (видаються у виняткових випадках лише з письмової згоди керівника архіву за наявності страхових копій);
- документи, що перебувають у незадовільному фізичному стані;

- документи, що не пройшли науково-технічного опрацювання або перебувають у його процесі;
- документи під час перевірки їх наявності та стану збереження, проведення реставраційних та інших робіт, під час ремонту приміщень сховищ, у разі масового переміщення документів або за надзвичайних ситуацій;
- документи зі справ, які містять інформацію з обмеженим доступом.

Слід пам'ятати: архіви вкрай рідко практикують видачу справ одразу після замовлення. Це пов'язано з особливостями архівної справи. Перед видачею справи читального залу кожна обов'язково перевіряє працівник фондосховища на предмет пошкоджень, наявності всіх аркушів тощо. Окрім того, підняття справ зі сховищ відбувається виключно за погодженням із керівництвом архіву. Тож його працівники будуть вдячні за розуміння й очікування, доки вони виконують вимоги законодавства.

За правилами роботи більшості читальних залів, **можна замовити до 10 справ на один день** (подекуди діють обмеження до 1000 аркушів).

За порушення правил роботи читальних залів відвідувача можуть позбавити права працювати в них.

У кожній архівній справі міститься так званий листок ознайомлення (користування), де кожен, хто працює з нею, мусить зазначити дату, прізвище та ім'я, мету ознайомлення, а також поставити підпис.

З описами фондів, путівниками та довідковою літературою, як правило, можна вільно знайомитися в читальному залі. Працівники архівів намагаються їх уком-

плектовувати відповідно до тематики та специфіки установи, де вони працюють.

Якщо ж ви зуміли самі визначити фонди та справи, з якими хочете ознайомитися, ще до відвідування архіву, то цілком можете розпочати перший день у читальному залі, взявшись до архівних справ.

В українських архівах усі документи зберігаються підшитими в справи (або томи справ) із обов'язковим завіреним записом на звороті останнього аркуша. Це певна гарантія того, що зміст справи не змінювався. Якщо ж якісь зміни в переліку документів відбувалися, то зазвичай можна встановити, коли та які саме. Наприклад, можна зауважити в справі більш ніж одну нумерацію аркушів. Це може означати, що справа переформатовувалася, з неї вилучали або додавали документи.

На початку справи підшито опис із переліком документів та аркушів, що їм відповідають. Кожен аркуш пронумерований. Номер ставиться тільки на першій сторінці. Зворот аркуша, як правило, не нумерується. Якщо ж у замовленні (наприклад, на копіювання) вам потрібно буде вказати саме зворот певного аркуша, тоді до його номера слід додати скорочення «зв.».

Одна справа містить у середньому близько 250 аркушів. Хоч бувають і менші за розміром справи, і в декілька разів більші.

У правилах роботи читального залу зазначено термін, упродовж якого замовлені справи зберігаються для ознайомлення. Якщо ви, наприклад, упродовж двох місяців не зголоситеся по них, їх повернуть в архівосховище. Потрібно буде знову писати заяву на ознайомлення з цими справами й чекати видачі.

Працюючи в читальному залі, не забувайте: архіви мають два надважливих завдання — зберегти національну архівну спадщину й дати можливість вам ознайомитися з нею.

Система архівних установ

Державна архівна служба України (Укрдержархів) — www.archives.gov.ua — центральний орган виконавчої влади, що відповідає за реалізацію державної політики в архівній сфері. Інакше кажучи, це інституція, що здійснює керівництво, координацію та методичний супровід роботи всіх архівних установ в Україні.

Безпосередньо підпорядковані Укрдержархіву **центральні державні архіви**. Серед них є два історичних — у Києві та Львові. Там зберігається найбільший масив власне історичних документів.

ЦЕНТРАЛЬНІ ДЕРЖАВНІ АРХІВИ УКРАЇНИ

- Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО)
- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО)
- Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК)
- Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ)
- Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. Пшеничного
- Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України)

➤ **Центральний державний архів зарубіжної українки (ЦДАЗУ)**

На базі колишнього архіву ЦК Комуністичної партії України 1991 року створено **Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО)** — <http://cdago.gov.ua>. Окрім фондів ЦК КП(б)У, там зберігаються також і фонди з'єднань радянських партизанів періоду Другої світової війни, що діяли на території України, документи політичних партій від початку ХХ ст. до сучасності. У ЦДАГО також зберігається частина масиву архівно-кримінальних справ на реабілітованих осіб, передана на початку 1990-х в архів СБУ. Таким чином там опинилася, наприклад, справа ерцгерцога Вільгельма фон Габсбурга, відомого також як Василь Вишиваний, полковника Легіону українських січових стрільців, неофіційного претендента на український трон.

Центральний державний архів вищих органів влади (ЦДАВО) — <http://tsdavo.gov.ua> — зберігає документи з діяльності переважної більшості владних структур, що існували на території України впродовж ХХ ст. Саме тут можна працювати з документами міністерств і відомств доби української державності 1917–1920 рр. Важливі свідчення про життя української еміграції міжвоєнного періоду зберігаються у фондах так званого «Празького архіву», привезеного до Києва після Другої світової війни, коли Червона армія зайняла столицю Чехословаччини.

Місцеві державні архівні установи

Державні архівні установи працюють у кожній області. Як правило, вони зберігають документи націо-

нального архівного фонду, дотичні до місцевої історії. Кожен із них є структурним підрозділом місцевої обласної державної адміністрації, підпорядкованим її голові та підконтрольним Укрдержархіву.

Обласні державні архіви зберігають документи не тільки двадцятого сторіччя, але і значно давніших періодів, залежно від регіону. До цих установ на початку 1990-х також передано частину архівно-кримінальних справ на реабілітованих (окрім Полтавської області), а також фільтраційних справ із місцевих управлінь СБУ.

Двадцять сім державних архівів областей та державні архіви Автономної Республіки Крим, міст Києва та Севастополя — це 1,5 мільйона архівних кримінальних справ з документами карально-репресивної машини СРСР та УРСР відповідної території, у тому числі 1 мільйон 373 тисяч так званих фільтраційних справ на осіб, що перебували в німецькому полоні, та 169 тисяч кримінальних справ на реабілітованих осіб.

ГАЛУЗЕВІ ДЕРЖАВНІ АРХІВИ

Галузеві державні архіви створені та діють у рамках певних органів влади, як-от СБУ, МВС, Міноборони чи Служба зовнішньої розвідки (СЗР). Вони безпосередньо підпорядковані керівництву їх рамкових органів влади та координуються Укрдержархівом.

- Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ (ГДА МВС України);
- Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки (ГДА СЗР України);
- Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ).

Саме в цих архівах продовжують зберігатися документи відповідних колишніх радянських органів влади. Сьогодні ці архіви повинні працювати відповідно до Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» і забезпечувати вільний доступ до їх фондів.

Архіви громадських організацій

Історичні документи можуть зберігатись також в архівах громадських організацій, видавництв та у приватних колекціях дослідників. Наприклад:

- архів Центру досліджень визвольного руху;
- музей-архів та документаційний центр українського самвидаву при видавництві «Смолоскип»;
- музей-архів преси і самвидаву.

**ЯК ЧИТАТИ
ДОКУМЕНТИ КГБ**

ВОЛОДИМИР БІРЧАК

керівник академічних програм
Центру досліджень визвольного руху,
заступник директора
Галузевого державного архіву СБУ (2014–2016)
www.facebook.com/volodymyrbirchak

Ідучи до архіву, де зберігаються документи колишніх комуністичних спецслужб, слід бути готовим до різноманіття справ, виданих для ознайомлення в читальному залі.

Кожен тип архівних справ містить документи з інформацією різної міри достовірності. Архівно-слідчі (кримінальні), агентурні, особові, літерні та справи-формуляри — це лише частина того, що продукували комуністичні спецслужби. У різних справах зберігаються документи різного типу: протоколи допитів, постанови про арешт, розмаїті анкети, висновки, звіти, інструкції, розпорядження, накази, агентурні донесення тощо.

Діловодство комуністичних спецслужб час від часу змінювалося. Відтак зазнавали змін і типи справ та їх наповнення. Інформація про те, в яких саме з них можна віднайти ті чи ті документи, а також уміння визначати ймовірний рівень їх достовірності зроблять журналістський пошук в архіві значно ефективнішим і результативнішим.

Чотири частини цього розділу мають допомогти зорієнтуватися в типах архівних справ, а також інформації, яку може містити кожен із них. У **СЛОВНИЧКУ** подано розшифрування та пояснення показових прикладів із термінології, уживаної чекістами в своєму діловодстві.

Архівно-слідчі справи — один із найбільших зі збережених масивів архівних справ. Фактично це матеріали слідства проти однієї чи кількох (групи) осіб, що можуть мати багато томів. Такі справи цікаві й тим, що до них могли зберегтися речові докази: фото, особисті документи, газети, книги й навіть приватні речі.

Агентурні справи, мабуть, становитимуть чи не найбільший інтерес, адже кінофільми, художня література та медіа створили ореол таємничості навколо агентів та агентурної інформації. Про приклади агентурних справ і архівні документи, які в них зберігаються, розповідає відповідна частина розділу.

Оперативні справи — надзвичайно цікаві, оскільки саме в них чекісти збирали матеріали за результатами своєї оперативної роботи — розробки, спостереження, розшуку чи боротьби з різними «ворожими елементами» та шпигунами. Агентурні повідомлення, матеріали перлюстрації кореспонденції, розшифровки прослуховувань, оперативні довідки, листування, трофейні матеріали — дуже й дуже неповний перелік документів, що можна віднайти в таких справах.

Інші масиви документів — доволі розмаїтий пласт справ: від книжок і посібників, що їх видавало КГБ для своїх співробітників, до матеріалів діловодства управлінь і секретаріату комуністичних спецслужб. В останньому випадку це, наприклад, добірки доповідних та інформаційних повідомлень, що містять резюме про важливі події в Радянській Україні та світі, які подавало КГБ до ЦК Компартії в Києві та Москві.

При описі кожного типу справ подано їх обов'язкові складові та приклади, що їх ілюструють.

АРХІВНО-СЛІДЧІ (КРИМІНАЛЬНІ) СПРАВИ

Архівно-слідчі справи (АСС) репресивних органів — цінне і найчастіше запитуване істориками й журналістами джерело. Часто ці справи фігурують як **архівно-кримінальні**. Однак більшість осіб, засуджених комуністичним режимом, не були кримінальними злочинцями, а слідство проти них фабрикувалося, тож термін «архівно-слідчі справи» є коректнішим.

Ці документи відображають механізми репресивної машини тоталітаризму, дають можливість збагнути причини й масштаби масового терору, простежити інтенсивність політичних репресій у конкретні історичні періоди та їхню спрямованість на певні соціальні, етнічні, політичні чи конфесійні прошарки суспільства.

Не всі АСС зберігаються в системі архівів СБУ. Із вересня 1991 року частину цих матеріалів почали передавати на зберігання до обласних державних архівів, а в Києві — до Центрального державного архі-

Архівосховище слідчих справ Галузевого державного архіву Служби безпеки України

ву громадських об'єднань України (ЦДАГО). Передусім ідеться про АСС на осіб, вироки яким винесли позасудові органи — «двійки», «трійки», особливі наради.

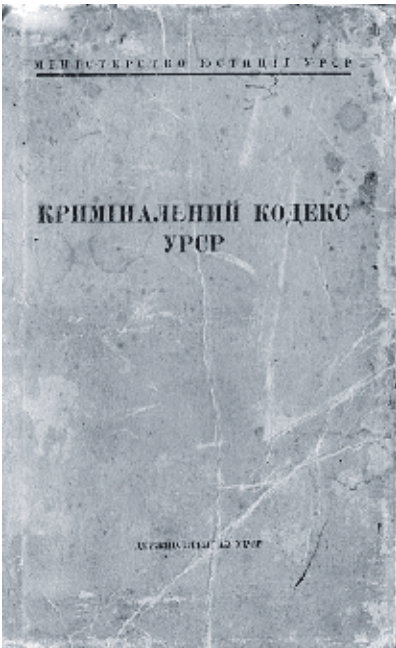
У системі ж архівів СБУ залишаються АСС на засуджених за «політичними» статтями: зрада Батьківщини, тероризм, антирадянська агітація, шпигунство тощо. Незначна кількість — за економічні зловживання, незаконні валютні операції, контрабанду та ін.

Окрему групу становлять справи, що мали політичних характер, однак особи, що проходили у них, були

засуджені за кримінальними статтями (крадіжка, зберігання зброї тощо). Ці АСС зберігаються у структурі архівів Міністерства внутрішніх справ України та в регіональних архівах Управлінь національної поліції.

АСС у системі архівів СБУ охоплюють увесь період існування радянських репресивних органів — 1917–1991 роки. Але найбільше їх припадає на 1930–1950-ті роки — період основної хвилі репресій.

АСС розкривають маловідомі та зовсім невідомі біографічні факти про багатьох діячів науки, культури, мистецтва, церкви, нерідко висвітлюють долю їхньої інтелектуальної спадщини чи фіксують останні дні життя.

Обкладинка Кримінального кодексу УРСР, що діяв у 1927–1960 рр.

Найбільші фонди в системі архівів СБУ — «Припинений» (справи реабілітованих) та «Основний» (нереабілітованих). Крайні дати документів тут — 1854–2000-ні роки.

Слідчі провадження стосуються осіб чи груп осіб, засуджених здебільшого з політичних мотивів, і відображають репресії:

- проти військових, політиків і діячів УНР (Української Народної Республіки), а також членів політичних партій — есерів, меншовиків, анархістів та ін., опозиційних до більшовиків, військових армій Денікіна та Врангеля й колишніх працівників царської поліції — «охранки»;
- проти учасників різного роду повстань і заворушень у період насильницьких хлібозаготівель кінця 1920-х — початку 1930-х;
- доби «Великого терору» 1937–1938 років (польська, німецька, куркульська, сіоністська, чеська та ін. операції), чистки у структурах спецслужб та партії, репресії проти представників культури — «Розстріляне відродження»;
- проти учасників УВО (Української військової організації), ОУН, УПА, Армії Крайової, ПОВ (Польської військової організації) та ін.;
- проти учасників нацистських мілітарних і парамілітарних формувань — поліції, шцманшафтбатальйонів, абверкоманд, ГФП (таємної польової поліції), СС, СД та ін., а також представників окупаційних органів влади;
- проти представників «тихого опору» — дисидентів (поетів, письменників, художників та ін.);

- проти служителів культу – УАПЦ (Української автокефальної православної церкви), УГКЦ (Української греко-католицької церкви), РПЦ (Російської православної церкви), РКЦ (Римо-католицької церкви), протестантів, мусульман, юдеїв та ін.

Окремий масив документів охоплює економічні злочини (корупція, розкрадання державного майна у великих розмірах, контрабанда, валютні операції та ін.), а також справи про незаконний перетин державного кордону.

Дослідник цих документів чи журналіст перед початком роботи із ними мусить врахувати: АСС, як жодні інші історичні джерела, містять навмисні перекручення; рукописний та машинописний варіанти протоколу допиту іноді суттєво різняться між собою змістом, самі протоколи можуть бути датовані різними числами, фальсифікувалися дати і причини смерті репресованих та багато іншого.

Обкладинки архівно-слідчих справ

Слід мати на увазі також, що АСС різних періодів мають суттєві відмінності. Справи 1920-х, наприклад, іще оформлені неохайно, із численними порушеннями структури, там бракує документів, що мали б бути обов'язково. У 1930–1940-х до оформлення справ ставилися ретельніше, хоч порушень вимог не бракувало. У 1970-х і згодом слідчі вже чітко дотримувались інструкцій. Тож у цих справах найменше професійної неохайності, некомпетентності, поверховості оперативників.

ДОКУМЕНТИ

Обкладинка справи

Це джерело містить початкову інформацію про особу, а також про те, який підрозділ репресивного органу вів справу, скільки в ній томів, коли слідство розпочатиме й коли закінчене і т. ін.

Найважливіша ж інформація на обкладинці — **НОМЕР СПРАВИ**. Часто їх може бути декілька:

- перший — процесуальний (реєстраційний) номер слідчої справи, вписаний у формуляр від руки, проштампований чорнилом або виготовлений типографським способом (напр., групові багатотомні АСС № 123, № 817 тощо);
- другий — номер архівно-облікової реєстрації в «Основному» фонді (як правило, він багатозначний — від однієї до шести цифр; зазвичай цей номер про-

ставлено на спеціальному білому аркуші, наклеєно-му на титул справи — наприклад, 63276);

- третій — номер архівно-облікової реєстрації в «Припиненому» фонді (тут попередній номер «Основного» фонду закреслений, а замість нього проставлений архівний номер справи, також багатозначний — від однієї до шести цифр, з позначкою «фп»; може бути вписаний від руки або штампований угорі та внизу — наприклад, 63276-фп).

Сьогодні в архівних установах СБУ використовується єдиний зразок штампу, що містить остаточний архівний номер справи, згідно з вимогами законодавства, що регулює облік документів Національного архівного фонду. Передусім — ДСТУ 4331:2004 (ISAD (G):1999, NEQ).

Приклади штампів на обкладинках АСС

Протокол затримання

Затримання підозрюваного — захід кримінально-процесуального примусу, що може бути застосований без санкції прокурора. Особу, підозрювану у скоєнні злочину, на короткий час позбавляють волі, щоб з'ясувати, чи причетний затриманий до злочину, та вирішити, чи утримувати його під вартою і надалі.

Такі **ПРОТОКОЛИ ЗАТРИМАННЯ** склалися безпосередньо на місці. На вояків УПА, наприклад, — часто відразу після полонення в бою чи під час так званої військово-чекістської операції.

Слід звертати увагу, що при затриманні підозрюваного відразу ж на місці обшукували. Цікаво, що частину вилучених тоді речей іноді не зазначали у протоколі обшуку, який проводили вже у в'язниці, або ці речі просто десь зникали з матеріалів слідства.

Ці протоколи зазвичай складені нашвидкуруч. Скоріш за все — зі свідомим порушенням порядку й вимог до такого документа. Наприклад, у протоколі зазначали, що вилучили годинник, але не вказували його серійний номер, модель, колір металу корпусу. Згодом серед речових доказів таку річ могли замінити іншою, менш цінною, а насправді вилучену — присвоїти або й продати. Чекісти доволі часто вдавалися до таких зловживань.

Приклад. 22 серпня 1951 року за підозрою в антирадянській агітації співробітники УМГБ у Тернопільській області заарештували архімандрита Почаївської лаври Олексія й ув'язнили в тюрмі Тернополя.

Під час слідства йому висунули два додаткові звинувачення, що впливали із його затримання. Перше —

Афанасій Миронович —
архімандрит Олексій

зберігання наркотичних речовин: в одній із келій, опломбованих печаткою архімандрита, знайшли героїн.

Архімандрит Олексій пояснював: нещодавно в них помер фармацевт, який використовував цю речовину як знеболювальне. Тож доки не знайшли нового фахівця, він опломбував келію своєю печаткою.

Друге додаткове обвинувачення — що архімандрит Олексій зберігав у себе гроші Української Народної Республіки, на яких був зображений заборонений тоді український герб — тризуб. Пояснення, що він тримав їх лише з колекційною метою, не допомогли.

Дуже часто при затриманні учасників визвольного руху можна знайти опис вилученої в них зброї або план-схему чи навіть фото сховку (криївки), де вони перебували. Це також цікавий артефакт для дослідження.

Постанова про арешт / Постанова про обрання запобіжного заходу

АРЕШТ (лат. *arrestum* — судова постанова) — захід у рамках кримінального процесу, суть якого така: підозрюваного, обвинуваченого або підсудного беруть під варту, щоб запобігти його можливому ухиленню від слідства й суду, перешкоджанню встановленню істини

у справі або можливій злочинній діяльності, а також щоб забезпечити виконання вироку.

Постанову про арешт формували на підставі інформації, зібраної репресивним органом про особу. Це могли бути свідчення інших заарештованих, інформація, здобута в процесі оперативних розробок, чи агентурні дані.

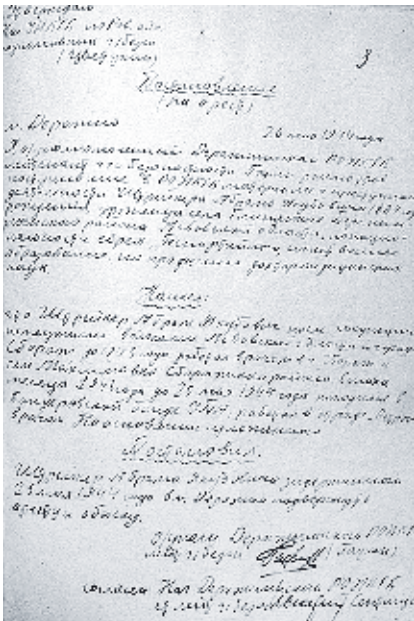
Дуже часто обвинувачення, прописані в постанові про арешт, були неправдивими, інформація — неточною, недостовірною, перекрученою, а іноді — взагалі вигаданою. Тому її потрібно звіряти зі свідченнями самого заарештованого, а також інших осіб, які проходили у справі (справах), чи з протоколами допиту свідків.

Слід звертати увагу, що радянські репресивні органи для проформи все-таки мали дотримуватися чинного тоді законодавства, зокрема — кримінально-процесуального кодексу. Матеріали для постанови готував в основному оперуповноважений, однак сам документ мав затвердити начальник регіонального (або вищого) управління репресивного органу та санкціонувати прокурор. Також постанова мала бути погоджена із безпосереднім керівництвом оперуповноваженого. Трапляється, що дати підписання документа цими особами різняться із датою фактичного арешту підозрюваного (що могло відбутися раніше). Такі розбіжності свідчать про порушення законності в певній справі.

Різнитися можуть і дати затримання особи та постанови на арешт. Бувало, що людина могла перебувати в ув'язненні протягом кількох місяців без офіційного на те документа. Це відбувалося зазвичай через недотримання законності під час слідчого процесу. Іноді ж за-

триманого намагалися схилити до співпраці з органами і не розпочинали офіційного слідства.

Приклад. У травні 1944 року співробітники Деражнянського районного відділу НКГБ (Народного комисариата государственной безопасности) заарештували лікаря УПА Абрама Штрейкера, псевдо «Поппер». Слідство велося з усіма можливими порушеннями. На арешт лікаря «Поппера» не було виписано ордера, постанови на арешт та затримання не були затверджені ані прокурором, ані начальником обласного НКГБ.

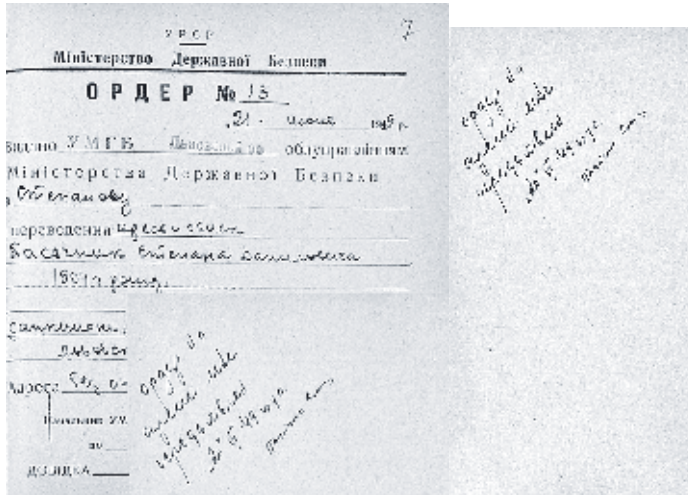
Постанова про арешт Абрама Штрейкера, оформлена з порушеннями

Ордер

ОРДЕР НА АРЕШТ (англ. *arrest-warrant*) — документ, що дозволяє арешт і утримання під вартою особи, обшук і вилучення майна. У країнах англосаксонської системи його зазвичай видає суддя від імені держави. Натомість у радянських репресивних органах ордер видавався оперуповноваженому і мав бути затверджений начальником регіонального (або вищого) управління.

Слід звертати увагу, що на звороті ордера зазвичай має бути підпис заарештованого та дата, коли йому пред'явили цей ордер. Здебільшого вона збіга-

ється з першим днем його ув'язнення, якщо людина не була затримана раніше (див. розділи про затримання й арешт).

Ордер на арешт священника Степана Пасічника. Пред'явили його й заарештували отця 20 червня 1949 року, а сам ордер був затверджений лише 21 червня.

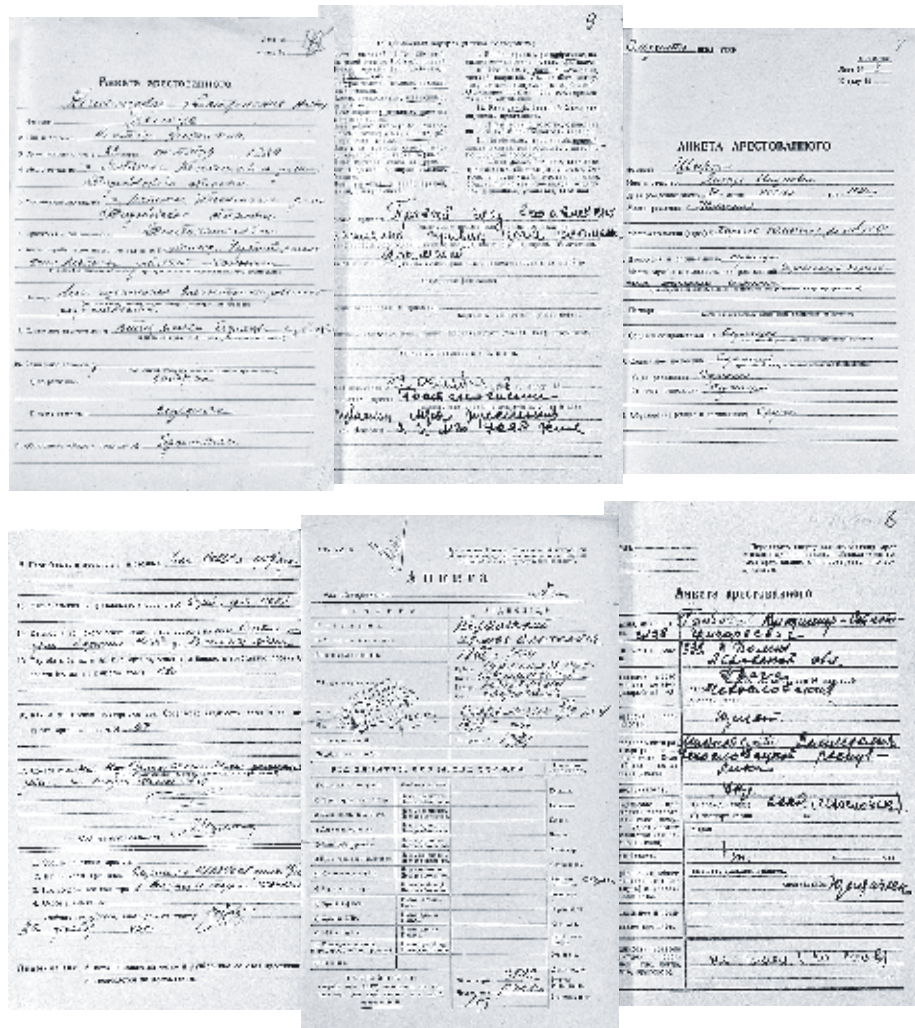
Анкета заарештованого

Цей документ особливо важливий, бо містить основні біографічні дані про особу: прізвище, ім'я й по батькові, дату й місце народження та проживання, відомості про освіту, службу в армії, професію, соціальний статус, родичів, опис зовнішності та ін.

Часто в самій анкеті (чи прикріпленими до неї) може бути фотографія заарештованого та дактилоскопічна

Володимир Бірчак

Зразки різних типів анкет заарештованого

картка з відбитками пальців. Фото робили, чітко дотримуючись правил судового фотографування. Ці знімки цінні тим, що на них нерідко можна зауважити морально-психологічний стан арештанта на час затримання.

Слід звертати увагу, що заарештовані могли свідомо називати інші дату чи місце народження, а також вигадане прізвище. Слідчі, знаючи це, одразу ж намагалися «добитися» від арештованого правдивої й вичерпної інформації, доволі часто — безрезультатно. Тому треба зважати на довідки, зібрані репресивним органом після завершення слідства, де дані з анкети перевірялися в різних держустановах, метричних книгах тощо.

Приклад. Григорій Друль, псевдо «Славко», — начальник медичного відділу УПА Воєнної округи «Лисоня». Другого травня 1945 року потрапив у полон, засуджений під прізвищем Северин Данилевич.

Протокол обшуку

Обшук — слідча дія, суть якої — примусове обстеження приміщень та інших місць або осіб. Її мета — відшукати й вилучити знаряддя злочину, речі й цінності, здобуті злочинним шляхом, а також інші предмети й документи, що мають значення для справи.

Якщо підозрюваного заарештовували за його місцем проживання, то обшукували як його самого, так і помешкання, місце праці тощо. При обшуку обов'язково мали бути присутні поняті (свідки).

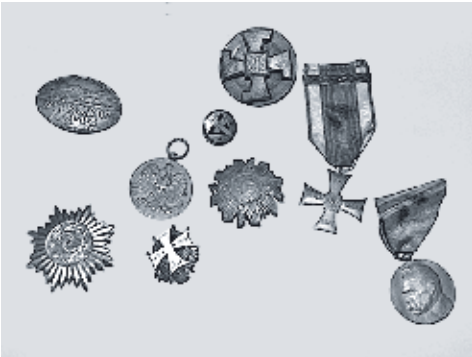
Вилучалося все, що мала при собі людина на момент арешту, а також речі, що могли становити оперативний інтерес для репресивного органу.

Приклад. 19 березня 1950 року в оселі отця Манишевського, а також у церквах села Коросно та міста Перемишляни співробітники райвідділу МГБ (Міністерства державної безпеки) провели обшук і виявили «антирадянську» літературу, зокрема, книги «Догматика», «Етика», «Святе письмо», «Проповіді та промови», «Сім слів Ісуса Христа» та ін. Львівське обласне управління у справах літератури та видавництв визнало вилучені в отця книжки «реакційними, такими, що проповідують католицизм та уніатську церкву і підлягають знищенню».

На вилучені при обшуку цінності (гроші, ювелірні вироби, нагороди тощо) мали бути виписані квитанції, а самі речі слід було передати на зберігання до фінансового відділу репресивного органу. Заарештований нато-мість мав дати розписку, що саме в нього вилучено.

Особливо звертали увагу на оформлення під розписку документів. Такі заходи вважалися запобіжними — щоб майбутній підсудний під час судового засідання не міг заявити, що речові докази-компромати йому підкинули.

Вилучені речі, що розглядалися слідством як «антирадянські» (нагороди із тризубом чи іншою «забороне-ною символікою», фотографії, документи тощо) долучали до справи як речові докази. Водночас співробітники репре-

Відзнаки та нагороди, вилучені в заарештованих

Булла Папи Римського Пія XI про призначення Івана Лятишевського єпископом-помічником. Документ міститься в АСС Йосипа Сліпого.

сивних органів увесь період їх існування не гребували «приватним колекціонуванням» речових доказів — просто крали їх зі слідчих справ. Тому часто у справі годі знайти нагороди, персні чи інші коштовності, вилучені в заарештованих.

Траплялося, що речові докази після завершення слідства і суду більше не мали оперативної цінності. Тоді їх знищували, відповідно до окремої постанови чи вироку.

Попереднє українське законодавство про реабілітацію жертв політичних репресій містило положення, що реабілітовані особи та їх спадкоємці мають право «на одержання рукописів, фотокарток, інших особистих речей, які збереглися у справах». Відтак частини особистих речей, вилучених у заарештованих, може не бути в АСС, бо їх повернуто власникам чи спадкоємцям. Але у справі має бути відповідна відмітка.

Протокол опису майна заарештованого

Під час обшуку проводили **ОПИС МАЙНА ЗААРЕШТОВАНОГО** й накладали арешт на період слідства. Після такого опису складали «зберігальну записку», яку підписував котрийсь із родичів заарештованого, а якщо такого не було — хтось із сусідів.

Заарештоване майно, згідно з вироком, могло бути конфісковане на користь держави.

Протокол допиту

Допит — урегульована процесуальним законодавством слідча і судова дія, під час якої свідок, потерпілий, підозрюваний, обвинувачений або підсудний дають покази. Їх фіксують у протоколі допиту або судового засідання, а в разі необхідності — у звуко- або відеозаписі.

Перед першим допитом слідчий визначався, як саме він працюватиме з підслідним, вивчав матеріали справи. Інакше кажучи — обирав тактику ведення слідства. Підслідний, перебуваючи в камері, теж обирав для себе тактику — захисту. Як поводити себе під час слідства? Про що говорити, а про що мовчати? Що може бути відомо чи невідомо слідчому?

Протоколи допитів, попри всю їх суб'єктивність, є цінним біографічним джерелом. Із них можна докладніше дізнатися про факти з життя заарештованого, про певні історичні події та процеси, простежити перебіг слідства, методи дізнання, скласти уявлення про тогочасну соціально-моральну атмосферу.

Перший протокол допиту здебільшого складав оперуповноважений під час затримання чи арешту підозрюваного. Саме цей документ містить найбільше біографічних даних про людину — навіть при відповідях на запитання слідчого на кшталт «розкажіть свою коротку біографію» або «розкажіть про свою злочинну діяльність».

Кожен протокол допиту записував оперативник чи слідчий зі слів затриманого, однак додаючи термінологію самого репресивного органу. Тож у відповідях заарештованого можуть фігурувати слова та звороти, що не могли пролунати з уст допитуваного.

Приклад. Слідчий запитує про належність до вивольного руху: «Скажіть, з якого часу ви належали до банди УПА?» Відповідь заарештованого: «До банди УПА я вступив у березні 1943 року». Очевидно, що він навряд чи міг назвати УПА «бандою», це вже формулювання самого слідчого.

Такі вставки слідчого чи оперативника формують своєрідну новомову АСС. Дослідникові чи журналістові потрібно бути готовим до читання між рядками, продираючись крізь нагромодження слів, як-от: «банда», «бандформування», «українсько-німецькі буржуазні націоналісти», «фашистська Німеччина», «українсько-єврейські націоналісти», «терористи», «буржуазні шпигуни», «капіталістичні пособники», «бандпособники» тощо.

Доволі часто в протоколах допитів учасників вивольного руху зазначено, що їх завербували в підпільну організацію, змусили силою допомагати підпільникам, забрали «насилно». Підслідні могли навіть у дета-

лях розповідати слідчим про такі епізоди зі свого життя. Мало хто відверто говорив про свій добровільний вступ в ОУН чи УПА, адже це було обтяжливою обставиною й позбавляло надії на виправдання (що не траплялося) або вироку із якомога меншим терміном ув'язнення. Тож протоколи допитів із усіх матеріалів АСС містять чи не найбільше вигадок і навмисних фальсифікацій. Вони документально закріплювали здобуті слідством «самовикривальні зізнання» заарештованих за схемою чи планом обвинувачення, заздалегідь вибудовані відповідно до тогочасних політичних чи ідеологічних настанов.

У багатьох протоколах допиту впадає в око характерний момент: довго впираючись під час допитів, арештант раптом вирішував «зізнатися у вчинених злочинах». Слідчий таке бажання стандартно фіксував у протоколі запитанням: «Чи маєте намір говорити правду?» Відповідь у наступному реченні зафіксована зазвичай так: «Я вирішив говорити правду», «Під вагою викривальних доказів слідства я вирішив говорити правду» і т. ін. Це може означати, що допитуваного в якийсь момент слідства зламали під тортурами.

Ще один момент, на який також треба звернути увагу: вказівка на час початку й закінчення допиту. Трапляється, що заарештований перебував у кабінеті слідчого десять або й більше годин і дав відповідь тільки на два-три запитання. Можна тільки здогадуватися, що з ним там відбувалося.

Натрапляючи в АСС на подібні «підозрілі» протоколи, слід конче звернути увагу на підписи арештанта на кожному з аркушів документа, порівняти їх із підпи-

сами на попередніх протоколах чи інших документах справи. Якщо спочатку підпис чіткий і впевнений, а потім суттєво відрізняється від попереднього, ледь проглядається чи просто «подібний», це означає, що підслідного катували, виснажили його.

Важливо враховувати, що самообмовляння, як правило, не перевірялись, а суперечності у свідченнях не з'ясовувалися. Невизнання себе винним зовсім не бралося до уваги. Водночас у справах, що фабрикувалися цілеспрямовано, протоколи допитів та очних ставок містять чи мало достовірних даних із життя репресованих або про певні історичні події. Тож, вивчаючи АСС, найбільший виклик — встановити межу, що пролягає між достовірною інформацією та неправдою, часто-густо вивраною з підсудного із застосуванням фізичної сили.

Офіційної директиви НКВД (Народного комісаріату внутрішніх справ) щодо використання методів фізичного впливу під час допитів в архівах досі не виявлено. Однак цілком імовірно, що така усна вказівка-дозвіл була оголошена Миколою Єжовим на нараді керівних співробітників НКВД 16–20 липня 1937 року.

Микола Єжов — генеральний комісар держбезпеки, нарком внутрішніх справ СРСР у 1936–1938 рр. Від його імені походить термін «єжовщина» — на окреслення періоду, коли сталінські репресії були найбільш інтенсивними.

НКВД застосовував катування під час слідства, всупереч забороні цього методу тогочасним кримінально-процесуальним законодавством, із дозволу ЦК ВКП(б) (Центрального комітета Всесоюзної комуністическої партії більшовиків). Це підтверджує шифротелеграма Сталіна від 10 січня 1939 року нижчим партійним органам:

«ЦК ВКП(б) роз'яснює, що застосування фізичного впливу в практиці НКВД було допущено з 1937 р. з дозволу ЦК ВКП(б)... Відомо, що всі буржуазні розвідки застосовують фізичний вплив щодо представників соціалістичного пролетаріату і до того ж застосовують його в найбільш потворних формах. Запитання, чому соціалістична розвідка повинна бути більш гуманною щодо затятих агентів буржуазії, заклятих ворогів робітничого класу і колгоспників?

ЦК ВКП(б) вважає, що метод фізичного впливу повинен обов'язково застосовуватися і надалі як виняток щодо ворогів народу — явних і таких, що не роззброюються, — як абсолютно правильний і доцільний метод».

Приклад. Відомого українського письменника Валер'яна Підмогильного заарештували 4 грудня 1934 року в Харкові у будинку «Слово». Підставою слугувала інформація, що Підмогильний був учасником контрреволюційної терористичної організації, що ставила собі за мету терор проти керівництва компартії.

На допитах він категорично не визнавав своєї провини. Водночас не боявся звинувачувати партію у так званому «розгромі української контрреволюції». Чи то знаючи попередній досвід своїх колег, чи розуміючи

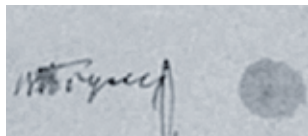
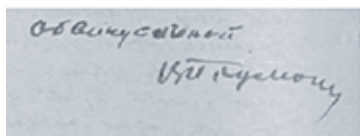
всю абсурдність і безвихідь ситуації, він заперечував будь-які звинувачення.

Та вже на допиті 11 січня 1935 року Підмогильний цілковито визнає свою провину. Погоджується зі звинуваченням, що мав бесіди антирадянського та терористичного спрямування із друзями-письменниками. Пояснював це тим, що 1932 року бачив жах, що переживало українське село (ідеться про Голодомор), і звинувачував у цьому радянську владу.

Така різка зміна, ймовірно, може бути пов'язана із застосуванням до Підмогильного заборонених методів слідства. Наприкінці саме цього протоколу допиту підпис Підмогильного — ледь виведений, а біля нього можна помітити пляму крові.

Валер'ян Підмогильний

Зразки підписів Підмогильного з різних протоколів допиту

Траплялося, що заарештовані помирали від побоїв, однак у документах слідства зазначено, що смерть настала з природних причин, через хворобу.

Приклад. Після двох допитів уже згадуваний доктор медичних наук Абрам Якубович Штрейкер, лікар

УПА, псевдо «Поппер», 27 червня 1944 року помер у Деражнянському слідчому ізоляторі НКГБ. Причиною у свідоцтві про смерть указана серцева недостатність. Можливо, серце 60-річного чоловіка справді не витримало — але чи не знущань гебістів?

Які інструменти можна застосувати, щоб відділити правдиву інформацію від вигаданої? Перший із них — з'ясування взаємозв'язку даних, викладених

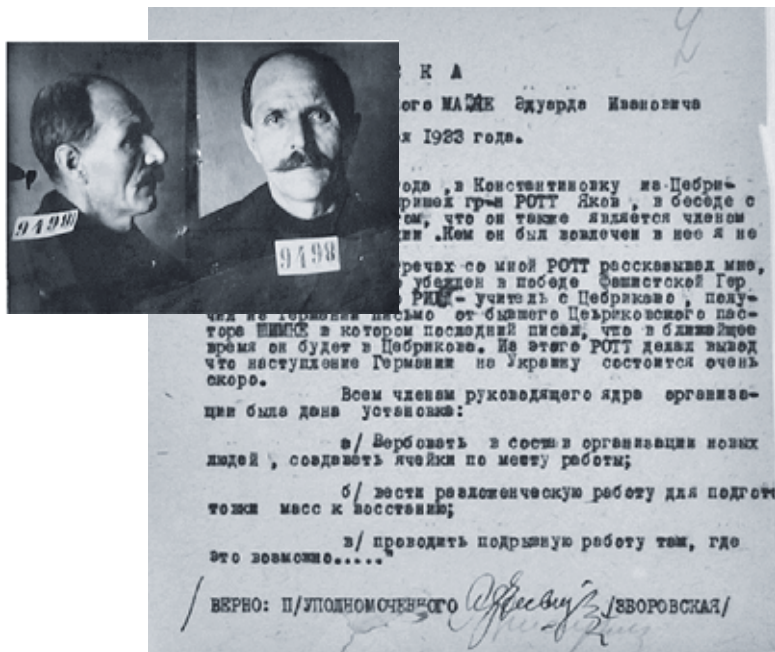
Абрам Штрейкер —
«Поппер»

в АСС, зі схемою обвинувачення. Якщо дані безпосередньо не стосуються схеми, то рівень їхньої вірогідності можна вважати вищим: відпадав сенс навмисного фальсифікування з боку як заарештованого, так і слідства.

Треба зважати, що сам підозрюваний міг приховувати свої справжні біографічні дані. Скажімо, під час національних операцій (польської, німецької, сіоністської, чеської тощо) у період Великого терору 1937–1938 років: коли потрібно було довести належність заарештованого до певної національності, він сам міг не зізнаватися про справжнє місце народження, національність, склад сім'ї, щоб якоюсь мірою захистити себе. Водночас ці дані могли бути навмисно перекручені слідчим. Виконуючи надані зверху ліміти кількості засуджених, він записував українців, росіян і білорусів поляками або німцями, аби лиш прізвища підходили.

Іще один інструмент — порівняння, наскільки адекватний соціальний статус обвинуваченого масштабам

Документи та фото кістера-лютеранина Адольфа Рібба, якого звинувачували у створенні нацистської організації на Одещині 1933 року

інкримінованого йому злочину. Скажімо, коли малописьменний селянин свідчив: «Перебував у складі контрреволюційної організації, яка мала на меті вбивство товариша Сталіна, тому мені відомо, що в цій організації керівником є...» — і називав прізвище чи перелік осіб, необхідних слідству. Або коли м'ясник кооперативу обвинувачувався у збиранні шпигунських відомостей про політичні настрої серед своїх клієнтів і в їх передачі консульству іноземної держави.

Працюючи з АСС, також потрібно звертати особливу увагу на протоколи допитів свідків, адже їх дуже часто використовували, коли заарештований навідріз відмовлявся від інкримінованих йому обвинувачень. Інколи складається враження, що один протокол допиту був розтиражований від руки за кількістю свідків, які проходять у справі, змінюються тільки їхні вихідні дані. Така ідентичність заяв свідків не тільки на рівні фактів і порядку їхнього викладення, а й у формі викладу, має насторожувати. З другого боку, у допитах свідків також можна знайти цінну біографічну інформацію про заарештованого, яку він сам з певної причини не назвав.

Також потрібно верифікувати машинописні та рукописні варіанти протоколів допиту. Слід перевіряти, чи всі допити були підписані самим заарештованим,

адже траплялося так, що слідчий фабрикував зізнання й підшивав їх до справи без розмови із самим обвинуваченим.

Приклад. Мирон Матвієйко, псевдо «Усміх», — керівник Служби безпеки Закордонних частин ОУН. У ніч на 15 травня 1951 року з групою емісарів ОУН із 5 осіб був закинтий з англійського військового літака на територію Тернопільщини — біля села Бишки. 5 червня був захоплений біля Кального в Зборівському районі цієї ж області спецгрупою МГБ УРСР

Мирон Матвієйко — «Усміх»

із 19 легендованих співробітників, на рахунку яких уже були десятки ліквідованих та затриманих підпільників.

Під час одного з допитів, який проводив Павло Судоплатов (відомий агент радянської спецслужби, що вбив керівника ОУН Євгена Коновальця), чекіст запитав Матвієйка, що йому відомо про вбивство чільних діячів ОУН(м) (мельниківців) Сеника та Сціборського в Житомирі 1944 року. Обидва знали, що це вбивство було організоване агентом НКВД, і не 1944 року, а 1941-го. Однак у протоколі допиту подано нібито відповідь «Усміха»: йому справді відомо, що це вбивство було здійснене бандерівським чільним діячем Миколою Климишиним 1944 року.

Це приклад явної фальсифікації даних співробітниками репресивних органів. По-перше, вбивство було організоване агентом НКВД. По-друге, існують розбіжності в роках. По-третє, у 1944-му Микола Климишин був ув'язнений у нацистському концтаборі Аушвіц. Ну і наостанок — саме цей протокол допиту не був підписаний Мироном Матвієйком.

Окремо слід розглядати історії «зрадників» визвольного руху. Далеко не завжди ті ними були, а їхні свідчення, вибиті силою чи витягнені обіцянками кращого життя, є неоціненним джерелом інформації. Із протоколу допиту «розколотого» підпільника можна дізнатися про структури визвольного руху, персональний склад, особливості роботи. Часто це відомості, які неможливо отримати з жодного іншого джерела.

Приклад — протоколи допитів Артемизії Галицької. Колишня керівниця ОУН на Буковині у свідченнях дає розлогу й детальну картину особливостей діяльності

підпілля на підконтрольних їй теренах, називає прізвиська та посади сотень його учасників. Та постає запитання: чи справді ця жінка була зрадницею? Відповідь дає інше джерело з архівів репресивних органів.

Ця «зрада» сталася в результаті особливої операції НКВД, яку підпільники називали «бочкою», а в чекістських документах вона фігурує як «літерний захід».

Артемізія Галицька — «Мотря»

Отже, Артемізія Галицька, псевдо «Мотря», була захоплена чекістами 27 грудня 1944 року, за чотири місяці до офіційного арешту. Під час затримання намагалася вчинити самогубство — вистрелила собі в голову. Чекісти не дали їй умерти — під пильною охороною терміново відправили на операцію в Чернівецьку лікарню.

Затриманий разом із Артемізією підпільник Мирослав Гайдук швидко зламався під час слідства. Про свою провідницю заявив, що вона «ніколи

не дасть потрібних свідчень про ОУН та УПА на Буковині». Тому чекісти вдалися до підступу — організували «викрадення» жінки з лікарні «оунівцями». Операцію провели на Різдво, 7 січня 1945 року. «Підпільники» доставили Артемізію на конспіративну квартиру в Чернівцях, привели до неї лікаря, який продовжив лікування.

«Мотря», яка свого часу сама організовувала втечу з лікарні свого товариша-підпільника, повірила в по-

рятунок. Коли їй стало краще, псевдопідпільник «Тарас» оголосив, що йому від імені Проводу ОУН доручено провести слідство, щоби з'ясувати причини провалу підпільних осередків після її арешту. Слідство проводитиме псевдоспівробітник Служби безпеки «Іван», якому Артемізія повинна подати повні списки підпілля з метою перевірки та виявлення провокаторів.

У результаті такого псевдодопиту чекісти отримали інформацію про 242 членів ОУН на Буковині, не рахуючи складу куреня УПА, а також дані про підпільників з інших областей. Усього більш як про 600 осіб!

Цей приклад свідчить, наскільки оманливим джерелом може бути протокол допиту. З одного боку, з нього можна почерпнути цінну інформацію, а з другого — зробити хибні висновки.

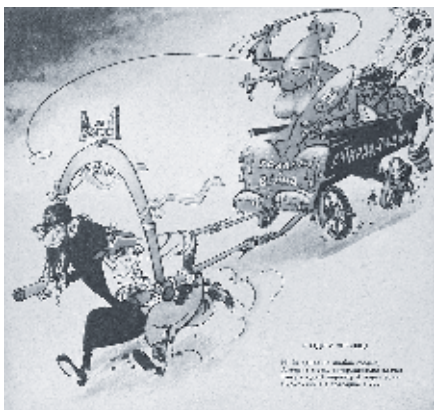
Однак варто зазначити, що приклад із «Мотрею» не є типовим. Доволі часто заарештовані, в силу певних причин, справді «ламалися» і розповідали слідчим, що їм відомо про якусь структуру, її персональний склад тощо. Бувало, такі «зламані» учасники визвольного руху ставали агентами й боролися вже проти своїх учорашніх побратимів у складі агентурно-бойових чи військово-чекістських груп.

Траплялися також і випадки, коли заарештований розповідав слідчому багато відомостей, однак не до кінця. Деякі лідери визвольного руху подавали слідству відомості лише про тих діячів, які або вже були заарештовані, або загинули. Такий прийом не завжди спрацьовував, хоч бувало й навпаки.

Щоб оцінити об'єктивність інформації в АСС, необхідно також:

- з'ясувати особливості репресивної політики в період, до якого належить АСС. Найбільше фальсифікацій, аж до цілковитої надуманості подій, припадає на другу половину тридцятих років, коли репресії набули масового характеру. Залежно від політичної кон'юнктури, учасники визвольного руху в документах можуть фігурувати, наприклад, то як «українсько-німецькі буржуазні націоналісти» —

коли їх потрібно було звинуватити у співпраці з нацистами, то як «українсько-єврейські націоналісти» — коли націоналісти на Заході після Другої світової війни почали налагоджувати контакти із сіоністськими організаціями;

Шаржі з радянського журналу «Перець», де висміюється співпраця українських націоналістів і сіоністів

- вивчити історичну ситуацію, за якої постала АСС і яку відображено у протоколах допитів і очних ставок. Знання політичних і соціально-економічних особливостей, притаманних конкретному періоду, дає можливість встановити причини та спрямованість фальсифікацій. Для прикладу: в період «холодної війни» в СРСР у поле зору репресивних органів потрапляли майже всі громадяни, які мали бодай найменші контакти із Заходом;
- здійснити порівняльний аналіз інформації, що містить справа (усі її документи, у тому числі різні частини – періоду репресій і доби реабілітації), з іншими історичними джерелами відповідного часу.

Однак самі лише протоколи допиту АСС не можуть слугувати самостійним джерелом для дослідження. Необхідно верифікувати інформацію з іншими докумен-

Цікавим прикладом може бути онлайн-архів ЦРУ, де за ключовим словом «Україна» висвітлюється понад 10 тисяч документів (www.cia.gov/library/readingroom)

тами репресивних органів, матеріалами преси, документами підпільних організацій, доступними даними іноземних спецслужб про цей процес чи подію тощо.

Отже, ефективність оцінки достовірності відомостей із протоколів допитів залежить від комплексного застосування вказаних критеріїв, інструментів і методів, які є складовою загальної методики опрацювання архівно-слідчих справ.

Постанова про висунення (пред'явлення) обвинувачення

Коли слідча справа на попередній стадії вважалася закінченою, виносили **ПОСТАНОВУ ПРО ОБВИНУВАЧЕННЯ**. У ній вказано його суть і стаття/статті кримінального кодексу, за якими кваліфікувався злочин.

Поширеною помилкою є вважати, що якщо обвинувачений підписав таку постанову, то апріорі погодився з обвинуваченням. Насправді ні. Після такої постанови мав бути протокол допиту, де заарештованому пред'являли обвинувачення, пояснювали його суть і зміст, а також запитували, чи визнає він себе винним. Під тиском чи іншими методами впливу заарештовані часто визнавали себе винними. Та були випадки, коли визнавали тільки частково або повністю заперечували обвинувачення. Часто підсудний подавав його спростування в залі суду, якщо мав таку можливість, або в касаційних скаргах/заявах.

Приклад — справа відомого дисидента і поета Василя Стуса. Він взагалі відмовлявся підписувати всі слідчі документи. Так, у постанові 1972 року йшлося:

«У грудні 1971 року та в січні 1972 року Стус, перебуваючи на лікуванні в санаторії „Світанок“ у м. Моршин Львівської області, в розмовах з відпочиваючими Мацкевичем П. М., Кислинським В. В. та Сидоровим В. І. висловив антирадянські та наклепницькі судження.

Викладаючи свої ворожі погляди, Стус в образливій формі висловлювався на адресу засновника Радянської держави В. І. Леніна, вихваляв спосіб життя в капіталістичних країнах, твердив, що в країнах капіталістичного заходу нібито існують більш широкі демократичні свободи, ніж у СРСР, зводив наклепи на матеріальне становище трудящих людей нашої країни та всіляко вихваляв українських буржуазних націоналістів, які вели збройну боротьбу проти Радянської влади, і називав їх визволителями українського народу».

«Таким чином, — робив висновок слідчий Логінов, — Стус своїми діями скоїв злочин, передбачений ст. 62 ч. 1 КК УРСР. На підставі вищенаведеного, керуючись ст. ст. 131–132 та КПК УРСР, суд постановив: раніше пред'явлене Стусу Василю Семеновичу обвинувачен-

Василь Стус. Фото з архівно-слідчих справ

ня по ст. 1871 КК УРСР змінити й притягти його по цій справі як обвинуваченого в скоєнні злочину, передбаченого ст. 62 ч. 1 КК УРСР у викладеному вище обсязі, про що йому оголосити».

Стус відмовився підписати постанову.

Приклад із 1980 року. Під час обшуку вдома у В. Стуса вилучили вірші, записні книжки, листи, матеріали справи 1972 року, документи про становище політв'язнів, виклик на виїзд до Сполучених Штатів. У протоколі обшуку зазначено, що Стус його не підписав, — мовляв, «з представниками кривавої організації жодних розмов вести не хоче».

Документи-уточнення: довідки, виписки, запити в інші органи влади

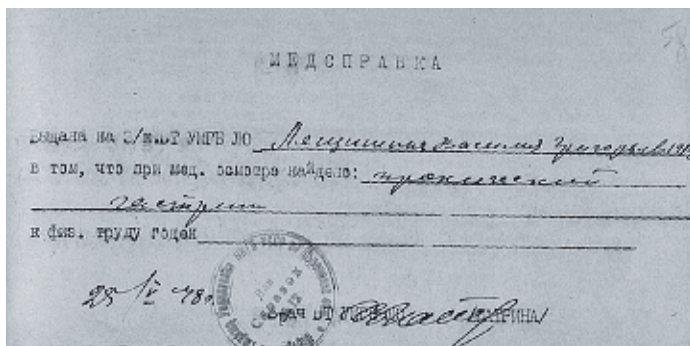
Ця група різноманітних за своїм змістом документів виходить за рамки слідчого процесу. Однак вона підвищує інформаційний потенціал АСС, збільшуючи їхню цінність як історичного джерела. Сюди входять акти з висновками експертних комісій щодо виконання службових обов'язків звинуваченими, довідки сільрад, іноді й матеріали з творчого доробку репресованих (теоретичні праці, наукові огляди, статті, проекти постанов партійних і радянських органів), що визнані «ідеологічно шкідливими». Також можна натрапити на автобіографії, службові характеристики, послужні списки, витяги з протоколів зборів партійних організацій, до яких належали обвинувачені, тощо.

По завершенні слідчих дій у справі складався **ПРОТОКОЛ ПРО ЗАКІНЧЕННЯ СЛІДСТВА**. Заарештованому дава-

ли переглянути матеріали слідства (часто дуже побіжно) і, можливо, чимось доповнити (чого майже ніколи не траплялося). Після цього складався обвинувальний висновок. У справах 1920–1930-х років цього документа часто бракує: право підслідного ознайомитись із матеріалами слідства в той період регулярно порушували.

Акт медогляду

Складався за необхідності: про стан здоров'я і діагноз захворювань, якщо такі були. Додатково зазначалося, до фізичної праці якого рівня тяжкості здатен ув'язнений.

Зразок медичної довідки

Обвинувальний висновок

ОБВИНУВАЛЬНИЙ ВИСНОВОК — процесуальний документ, у якому слідчий підсумовував попереднє розслідування у справі й обґрунтовував факт скоєння злочину особою й достатність підстав для розгляду справи в суді. Як іс-

торичне джерело цей документ цінний тим, що віддзеркалює тогочасну суспільно-політичну атмосферу, а також ілюструє, як часто абсурдність обвинувачень набувала сили закону.

Такого, щоб прокурор не погодився з обвинувальним висновком чи скасував би котрісь із його положень і повернув справу на додаткове розслідування, майже не практикувалося. Навіть у період згасання політичних репресій такі випадки були поодинокі.

Слід звертати увагу, що в обвинувальному висновку вказані точні дати арешту та завершення слідства, а також зазначено, чи є у справі речові докази й особисті документи.

Після затвердження висновку прокурором справу передавали на розгляд до судового (суд, військовий трибунал) або позасудового органу.

Позасудові органи *НКВД – МГБ – МВД СРСР*

«Двійки» були створені у 1934 році для розгляду справ про терористичні акти, контрреволюційну діяльність, антирадянську агітацію тощо. До складу «двійки» входили голова Верховного суду або нарком внутрішніх справ і прокурор СРСР. Розгляд справ відбувався без виклику обвинуваченого та свідків, тож цей позасудовий орган виконував суто технічну роль — пришвидшував винесення заздалегідь відомих вироків про ув'язнення (у концтаборах чи в'язницях) чи смертну кару.

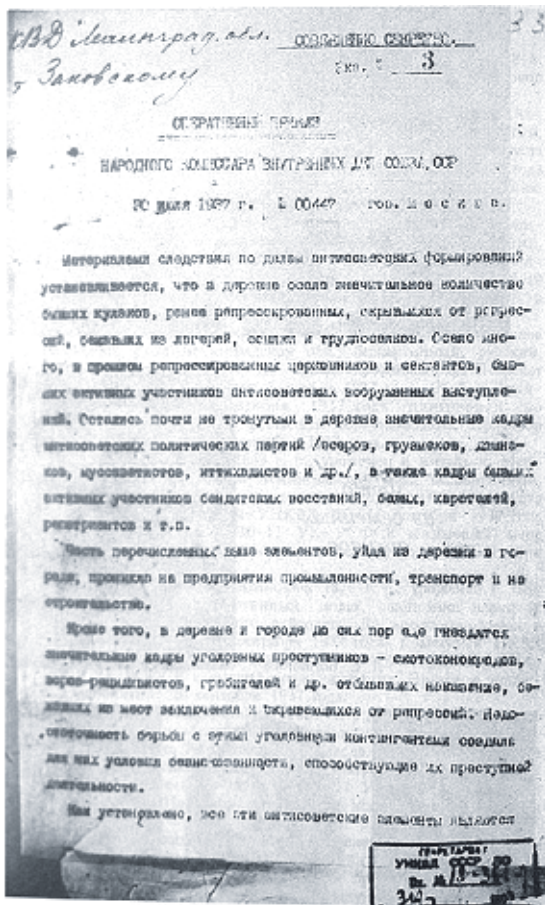
Після того як у вересні 1936 року НКВД очолив Микола Єжов та почалися ініційовані ним масові репре-

сивні операції, відбувся сплеск арештів, а відтак зростає кількість «двійок».

Згідно з наказами НКВД СРСР від 11 серпня і 20 вересня 1937 року, списки осіб, які підлягали репресіям, могли визначати «двійки» у складі наркома внутрішніх справ союзної республіки або начальника відповідного управління НКВД та прокурора союзної республіки, краю чи області. Списки з вироками «двійок» надходили до НКВД СРСР за підписами наркомів внутрішніх справ республік, начальників управлінь НКВД і прокурорів відповідних республік, країв чи областей. Вирок виконували після затвердження списків у НКВД і прокурором СРСР. Щоб перекласти основну провину за масові репресії на Єжова, напередодні його зміщення, 17 листопада 1938 року, вище керівництво СРСР — Раднарком і ЦК ВКП(б) — ухвалило спільну постанову «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства», де відзначено «недоліки» та «перекручення» в роботі органів НКВД. 26 листопада наказом нового наркома внутрішніх справ СРСР Лаврентія Берії «Про порядок реалізації постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 року» «двійки» були скасовані.

«Трійки», що існували під час Великого терору 1937–1938 років, діяли зазвичай на рівні областей. До них входили начальник підрозділу НКВД, секретар обкому партії та прокурор. Доти «трійки» при колегії ОГПУ — попередника НКВД — виносили вирoki за кримінальні злочини. Так було до 31 липня 1937 року, коли Микола Єжов підписав наказ НКВД № 00447 «Щодо операції з репресування колишніх куркулів, кримінальних

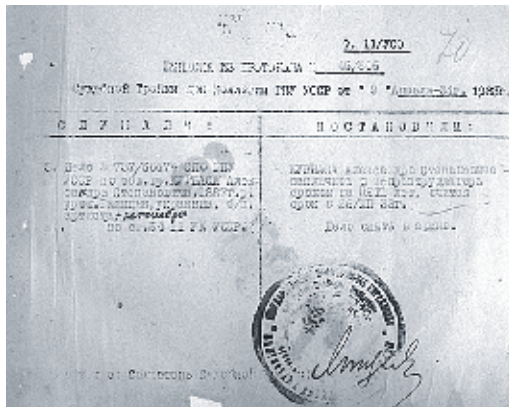
злочинців і інших антирадянських елементів». У ньому поставлено завдання розгрому «антирадянських елементів» і визначено склад «оперативних трійок» з прискореного розгляду таких справ.

Наказ НКВД СРСР № 00447

Цей наказ був схвалений на пленумі ЦК ВКП(б). До «трійки» зазвичай входили місцеві начальник НКВД (голова), прокурор і перший секретар обласного, крайового або республіканського комітету ВКП(б). Для кожного регіону Радянського Союзу було встановлено ліміти справ з вироками «першої категорії» (розстріл) і «другої категорії» (від 8 до 10 років таборів).

Спрощена процедура судочинства суперечила нормам «сталінської» Конституції СРСР, ухвалені 1936 року. Зокрема, її ст. 111 гарантувала радянським громадянам відкритість судового процесу та право обвинуваченого на захист, і жодних винятків (у тому числі позасудових органів, як-от «трійок») не передбачала. А згідно зі ст. 102 судові функції в СРСР мав виконувати тільки суд. Тогочасні кримінальний та кримінально-процесуальний кодекс СРСР також не містили положень, що допускали б функціонування «трійок» НКВД замість судових органів.

Виписка із протоколу засідання «трійки» щодо Леся Курбаса

Видаючи наказ № 00447, що, по суті, став законом, НКВД вийшов за рамки своєї компетенції. За своїм законодавчим статусом державної спецслужби він міг видавати лише підзаконні, виконавчо-розпорядчі акти, не виходячи за межі відповідних законів СРСР. Існування «трійок» НКВД, отже, навіть із точки зору тодішнього радянського законодавства виходило за межі його правового поля. Цей факт показово характеризує радянську «законність» сталінського періоду.

Особливі наради (ОН) мають дещо довшу історію, ніж два попередні позасудові органи, бо існували ще в Російській імперії. ОН утворена була згідно з положенням «Про заходи охорони державного порядку та громадського спокою» від 14 (26) серпня 1881 року й діяла при міністрі внутрішніх справ у складі двох вищих чиновників МВС і двох — міністерства юстиції. Вона розглядала справи про адміністративне заслання терміном до 5 років осіб, запідозрених у причетності до державних злочинів або в політичній неблагонадійності. Остаточне рішення приймав міністр внутрішніх справ.

ОН при ОГПУ СРСР та ОН при колегії ГПУ УСРР (1924–1934) були утворені відповідно до затвердженого ЦВК СРСР 28 березня 1924 року положення про права ОГПУ щодо адміністративних заслань, висилань і ув'язнень у концтаборах. Склалися вони із трьох членів колегії цього відомства й мали виключне право ув'язнювати до 3 років у концтаборах, висилати в межах СРСР або за кордон осіб, причетних до контрреволюційної діяльності, шпигунства та інших державних злочинів; підозрюваних у контрабанді чи незаконному перехо-

ді кордону; фальшивомонетників, щодо яких не було достатніх підстав для притягнення їх до суду; спекулянтів валютою та коштовними металами.

Постанову про висилання слід було ухвалювати у присутності представника прокурорського нагляду. Той міг її призупинити й оскаржити до Президії ЦВК СРСР. Перед нею й сама ОН при ОГПУ періодично звітувала про свою діяльність.

ОН при колегії ГПУ УСРР утворювалась у складі голови ГПУ та двох членів колегії. Висилати мала право лише в межах республіки: підозрюваних у причетності до бандитизму, грабежів, розбою; осіб без певних занять (шулерів, аферистів, торговців наркотиками, спекулянтів чорної біржі, утримувачів будинків розпусти тощо); осіб, які раніше мали дві судимості або чотири приводи до правоохоронних органів за підозрою у вчиненні майнових злочинів або посяганні на особу та її гідність (хуліганство, звідництво та ін.). ОН при ГПУ УСРР звітувала про свою діяльність перед ВУЦВК та ОГПУ.

Правовий статус ОН при НКВД СРСР визначала постанова ЦВК і РНК СРСР від 5 вересня 1934 року. Очолював нараду нарком внутрішніх справ СРСР, а до її складу входили його заступник, уповноважений НКВД СРСР, начальник головного управління робітничо-селянської міліції, нарком внутрішніх справ союзної республіки,

Фото коштовностей, вилучених у спекулянта

звідки надійшла справа. У засіданнях цієї ОН обов'язково мав брати участь союзний прокурор або його заступник, які могли опротестувувати її рішення до Президії ЦВК СРСР.

Особлива нарада при НКВД СРСР мала право застосовувати в адміністративному порядку висилання (у тому числі за межі СРСР), заслання, ув'язнення у виправно-трудових таборах терміном до 5 років. А після постанови Державного комітету оборони від 17 вересня 1941-го й наказу НКВД СРСР від 21 вересня того ж року отримувала право виносити й вироки про найвищу міру покарання (розстріл) у справах про контрреволюційні й особливо небезпечні злочини проти порядку управ-

Фото Люції Вовк, дружини референта СБ Крайового проводу ОУН «Поділля» — Мирослава Вовка, та виписка із протоколу засідання ОН щодо неї

ління СРСР, які розслідували органи НКВД. ОН також було дозволено ухвалювати рішення про скорочення терміну перебування на засланні чи у виправно-трудоному таборі осіб зі зразковою поведінкою або з високими виробничими показниками.

ОН при МВД СРСР з'явилася після перетворення НКВД у МВД 15 березня 1946 року для позасудового розгляду справ, що були у провадженні органів державної безпеки, Політбюро ЦК ВКП(б) 20 серпня того ж року постановило утворити також ОН при МГБ СРСР. Згодом вони були об'єднані в одну ОН — при МВД СРСР. До неї входили союзний міністр внутрішніх справ і його заступники. У засіданнях мали брати участь генпрокурор СРСР та його заступник.

ОН при МВД СРСР ліквідовано указом Президії ВР СРСР від 1 вересня 1953 року «з метою зміцнення соціалістичної законності та підвищення ролі радянського правосуддя». Усі слідчі справи, що їх вели ОН МВД, мали направлятися виключно на розгляд судів і тільки в разі, якщо особа вчинила злочин, передбачений радянським кримінальним законодавством.

Витяг із протоколу засідання позасудового органу, долучений до справи, містить основні дані про обвинуваченого, а також визначення міри покарання. В АСС періоду масових репресій, особливо під час Великого терору, цього документа зазвичай немає. На його копію можна натрапити натомість у реабілітаційній частині справи: особи, які нею займалися, зверталися по таку копію витягу до архіву МГБ СРСР, щоб відновити інформаційний обсяг справи.

Протокол засідання суду (військового трибуналу) та вирок

Більшість засідань були закритими та проводилися без участі сторін захисту (адвокат) та обвинувачення (прокурор). Хіба що йшлося про показовий політичний процес, із викликанням свідків і т. ін. У вирокі, сформованому в результаті судового засідання, зазначено фабулу обвинувачення та визначено міру покарання. Сам

протокол судового засідання цінний тим, що іноді в ньому може бути зафіксовано, як підсудний намагався висловитися щодо слідства, поскаржитися на тортури й озвучити своє останнє слово.

Приклад. На засіданні 7 грудня 1949 року отець Йосип Ридель, якого звинувачували в антирадянській агітації, зокрема, заявив судді: «Я вірю і стою за віру Ватикана, обряд мій католицький, я вірю в греко-католицьку церкву і буду вірити в неї до кінця свого життя». Останні ж слова отця на суді: «Який вирок суд винесе, я його прийму, бо він не від влади, а від Бога».

Цінними є також протоколи таких судових засідань, коли розгляд справи починав розви-

Світлина Йосипа Риделя та уривок із протоколу його судового засідання

ватися не за торованим шляхом попереднього слідства: обвинувачений намагався використати останню можливість відвести від себе надумані закиди, відмовлявся від первісних зізнань і розповідав, що змусило його вдатися до «самовикриття». Відтак і свідки могли коригувати свої покази. Іноді, хоч і дуже рідко, після такої ситуації справу повертали на дорозслідування, а суд врешті-решт виносив більш м'який вирок.

Приклад. Попри всі заперечення Івана Цимбала щодо пред'явлених йому обвинувачень, його справу передали до суду. Вже там він розповів, що під час допитів його неодноразово жорстоко били та змусили підписати зізнання у злочинах, яких він не скоїв. У результаті, згідно з вирокom Військового трибуналу військ НКВД у Тернопільській області від 13 липня 1945 року, його визнали невинним і мали звільнити з-під варті.

Представники сторони захисту, якщо вони таки були присутні на судовому засіданні, здебільшого виступали у ролі статистів. Іноді вони намагалися просто зменшити міру покарання і геть рідко щиро переймалися долею в'язня.

Приклад. Репресований літературознавець і публіцист Юрій Бадзьо так згадував про свого адвоката:

«Влада запропонувала свого адвоката, і я не робив з того проблеми... Захищали нас за одною логікою: знайти у нашій поведінці позитивне і це протиставити уже звинуваченню і самій ідеї злочину. Розумієте, всі ці процеси були позбавлені змагальності з владою, з прокуратурою і прокурорами. Ішлося якомсь про витлумачення ситуації адвокатом так, щоби пом'якшити вирок. До того ж адвокат — це єдиний зв'язок із родиною. Я був

з адвокатом Людмилою Петрівною в добрих стосунках, моя дружина Світлана Кириченко — теж. То я не маю ніяких претензій до Людмили Коритченко. Вона приходила до мене, ми говорили, вона частувала мене шоколадкою, напевне, від дружини. Все було так по-людськи».

Іншим *прикладом* є захист дружини вояка УПА. Юрій Бадзьо

Суд над Володимиром Черкавським та Петрунелією Щербань відбувся 28 грудня 1967 року. На судовому засіданні Черкавський свою вину визнавав частково. Пояснював, що жодної участі в тероризуванні населення не брав, а міліціонера він не хотів убити, а лише налякати. Щербань визнала свою вину повністю. Водночас пояснювала суду, що перехувала Володимира, бо кохала його.

Адвокат Щербань наприкінці засідання клопотала перед судом, що, враховуючи стан здоров'я Петрунелії та незначимість злочину, можна обмежитись умовним її покаранням. Черкавському присуджено 10 років у виправно-трудої колонії суворого режиму та 5 років заслання з повною конфіскацією майна. Щербань отримала 3 роки виправно-трудої колонії.

У січні 1968 року адвокати підсудних подали касаційну скаргу до Верховного Суду УРСР із проханням переглянути вирок, мотивуючи тим, що злочини підсудних є незначними, а також що вони вже заплатили ви-

Володимир Черкавський і Петрунелія Щербань

соку ціну своєю свободою за 23 роки перебування в підпіллі. Верховний Суд ухвалив звільнити Щербань з-під варти, вирок Черкавського натомість залишив без змін.

Прикладом бездіяльності адвоката є справа вже згаданого Василя Стуса. Ось єдине, на що спромігся його захисник Віктор Медведчук у своєму зверненні до суду:

«Товариші судді!

Предметом судового розгляду ось вже протягом трьох днів є кримінальна справа по звинуваченню Стуса Василя Семеновича в скоєнні злочинів, передбачених ст. 62 ч. 2 КК України та ч. 2 ст. 70 КК РРФСР. Кваліфікацію його дій я вважаю вірною.

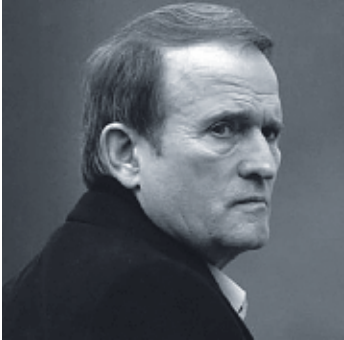
Але при винесенні вироку я прошу урахувати всі обставини, які характеризують особу підсудного, його відношення до праці, фізичний стан та стан здоров'я. Всі ці обставини заслуговують уваги і потребують ретельного вивчення з вашої сторони.

Це пов'язано не тільки з вимогою закону, але й з тим, що, тільки враховуючи їх при обранні міри покарання,

ваш вирок, винесений в нарадчій кімнаті, буде обґрунтований та справедливий».

Стуса таки засудили і відправили в табори, де він і помер. Але його справа мала ще черговий виток.

Віктор Медведчук

2 серпня 1990 року Судова колегія у кримінальних справах Верховного Суду УРСР розглянула протест прокурора УРСР та ухвалила протест задовольнити, вирок щодо Стуса скасувати, а справу закрити у зв'язку з відсутністю складу злочину, прямо підтвердивши позицію, яку займав Стус у суді.

Той факт, що Стуса виправдав ще радянський суд за чинного радянського законодавства (у 1990-му ще була чинна відповідна стаття Кримінального кодексу, а закон про реабілітацію жертв політичних репресій з'явився майже за рік), свідчить, що в адвоката були всі правові підстави заперечувати та не визнавати вину Стуса в Київському міському суді. Тож постає запитання: чи належним чином захищав адвокат Медведчук свого підзахисного?

Вироки, окрім певного терміну позбавлення волі, дуже часто містять також і позбавлення прав, згідно зі ст. 29 Кримінального кодексу УРСР (1927–1960). Якщо коротко, вона позбавляла:

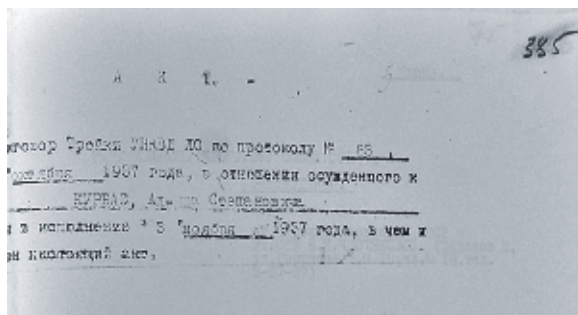
- активного і пасивного виборчого права;
- права займати виборчі посади в громадських організаціях;
- права займати ті чи інші державні посади;

- права носити почесне звання;
- батьківських прав;
- права на пенсію та допомогу по безробіттю.

Акт виконання вироку (у разі найвищої міри покарання)

У цьому документі зазначено назву органу, за постановою якого виконано вирок, указано дату та час розстрілу (дуже рідко — повішення). Місце поховання потерпілого в акті не зазначалося. Цей документ, однак, особливо важливий (і може бути чи не основним) при посиленнях на дату та причину смерті особи, щодо якої ведеться архівний пошук.

Акт про розстріл Леся Курбаса

Слід звернути увагу, що наказ КГБ СРСР № 108сс від 1955 року містив вимогу фальсифікувати ці дані. Родичам розстріляних на запити відповідали, що людина померла в ув'язненні, вказували навіть недугу, що нібито стала причиною смерті. Місця масових поховань

жертв сталінських репресій залишалися засекреченими навіть у часи розвінчування культу Сталіна.

Приклад. 1959 року в Чернігові у братських могилах на старому Руському кладовищі (вул. Старобілоуська, 6) урочисто перепоховали останки майже 3000 людей, знайдених при будівництві на вулиці Тихій, між Єлецьким Успенським монастирем та в'язницею (нині — Чернігівський слідчий ізолятор). Офіційно влада оголосила, що це жертви гітлерівського терору.

«Правильну» громадську думку про масові поховання жертв НКВД у Биківнянському лісі під Києвом мали сформулювати висновки урядових комісій (1944, 1971 та 1987 років), де стверджувалося, що там, мовляв, знайдено тіла в'язнів Дарницького табору військовополонених, убитих нацистами.

Касаційні скарги та прохання про помилування

КАСАЦІЙНА СКАРГА на вирок або судове рішення, яке не набрало законної сили, подавалася або представниками захисту, або ж самим засудженим після завершення суду, оскаржуючи його рішення. Іноді у вирокі могло бути зазначено, що він оскарженню не підлягає. Із цього джерела можна почерпнути додаткову інформацію про обставини слідчого процесу, біографічні відомості особи і т. ін.

ПРОХАННЯ ПРО ПОМИЛУВАННЯ складалися тоді, коли засуджений уже відбував покарання. Вони могли бути подані на розгляд обласних комісій із перегляду кримінальних справ як від імені ув'язненого, так і від іме-

ні його родичів. Ухвалені рішення подавали на затвердження судовому органу. Здебільшого такі комісії відхиляли прохання про помилування, однак іноді рішення міг оскаржити прокурор і добитися дострокового звільнення ув'язненого.

Реабілітаційні матеріали

Реабілітація жертв політичних репресій в СРСР, у тому числі і в УРСР, розпочалася після смерті Йосипа Сталіна, у часи хрущовської «відлиги». Спершу вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 року про часткову амністію ув'язнених. Він не передбачав амністії громадян, засуджених за контрреволюційні злочини більш ніж на 5 років, проте це вже був крок до десталінізації радянського суспільства.

Процес реабілітації розпочався у вересні 1953 року, коли Верховному суду СРСР було надано право переглядати рішення колишніх колегій ГПУ, «двійок», «трійок» і «особливої наради» при НКВД — МГБ — МВД СРСР за протестами генерального прокурора СРСР.

Перші рішення щодо реабілітації ухвалювали обережно, з урахуванням розстановки сил у політичному керівництві країни. Розпочали з перегляду справ репресованих партійних і державних діячів та членів їхніх сімей. Відносної масовості процес звільнення з концтаборів і в'язниць набув у травні 1954 року, після постанови Ради Міністрів СРСР «Про перегляд кримінальних справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, які утримуються в таборах, колоніях і в'язницях МВС СРСР і перебувають у засланні на поселенні».

Нова хвиля реабілітації припала на часи горбачовської «перебудови». Постановою Політбюро ЦК КПРС від 11 липня 1988 року «Про додаткові заходи із завершення роботи, пов'язаної з реабілітацією необґрунтовано репресованих у 30–40-х роках і на початку 50-х років» було доручено прокуратурі та КГБ СРСР разом із місцевими органами влади продовжити роботу з перегляду справ осіб, позбавлених волі за сталінських часів, без необхідності подавати заяви про реабілітацію та скарги від репресованих.

У січні 1989 року вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР «Про додаткові заходи з відновлення справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30–40-х і початку 50-х років», що передбачав перегляд АСС, рішення щодо яких ухвалювали позасудові органи. Усі репресовані, які отримали вироки в результаті засідання «двійок», «трійок» НКВД та його управлінь, колегій ОГПУ, «особливих нарад», були реабілітовані. Виняток становили зрадники Батьківщини, карателі, нацистські злочинці, працівники правоохоронних органів, які займалися фальсифікацією кримінальних справ, а також особи, що здійснили вбивства.

Не взято до уваги, однак, пропозиції громадськості про реабілітацію репресованих за політичними статтями в 1920-х — першій половині 1980-х. Щойно ухвалений 17 квітня 1991 року Верховною Радою УРСР Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» поширювався на всіх необґрунтовано засуджених судами України або репресованих на її території іншими державними органами в будь-якій формі з 1917 року по 1991-й. Відповідно до вимог цього закону, а також

постанови Верховної Ради Української РСР від 24 грудня 1993 року «Про тлумачення Закону України „Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні“» органи прокуратури та суди впродовж 1991–2001 років реабілітували 248 810 осіб. Усього ж впродовж другої половини 1950-х – 2000-х було реабілітовано 740 120 безпідставно засуджених за антирадянську агітацію, порушення закону про відокремлення церкви від держави, а також членів визвольного руху, в АСС яких немає доказів про їхню причетність до вбивства та інших насильницьких дій.

Чим цікаві для нас ці документи?

- Вони є продуктом, джерелом з іншого історичного періоду, коли політика репресій була засуджена, а згодом кваліфікована злочинною.
- Іноді реабілітаційні заходи передбачали додаткове розслідування за справою з метою перевірки фактів, здобутих слідством на попередній стадії або судовому процесі, якщо такий відбувся. Особливо варте уваги те, що при цьому опитуються ті самі особи, які були причетні до справи під час репресій. Їхні нові свідчення значно відрізняються від минулих. Нерідко з'ясовуються методи, якими ті були здобуті. Зіставлення протоколів допитів із репресивної й реабілітаційної частин АСС може допомогти збагнути правдивість того чи того факту, справжню картину чи тло окремих подій.
- При перегляді справ про реабілітацію перевірку деяких даних попереднього слідства органи безпеки здійснювали через архівні установи колишнього СРСР, доступу до яких нині майже немає.

Контрольно-наглядові справи, контрольно-наглядові провадження

Цей процесуальний додаток трапляється не в усіх АСС. Сюди в період ведення справи підшивали копії різних документів, як-от: постанова про арешт чи обрання запобіжного заходу, обвинувальний висновок, постанова про продовження терміну утримування під вартою, вирок тощо.

Згодом до цієї справи підшивали й документи, які не могли чи не вважали за потрібне долучити до АСС. Скажімо, там іноді можуть бути агентурні повідомлення, протоколи обшуків у в'язниці, деякі особисті речі чи речові докази тощо. Трапляється, що до контрольно-наглядової справи долучали також і справу ув'язненого із виправно-трудового табору чи справу про конфіскацію майна після оголошення вироку.

Ці документи репресивних органів також є відкритими, згідно з українським законодавством, тому при роботі в архіві слід запитувати його співробітників про наявність таких матеріалів.

Основні «політичні» статті Кримінального кодексу УСРР

Контрреволюційні злочини в Кримінальному кодексі УСРР, затвердженому ЦВК УСРР 8 червня 1927 року, передбачені лише в одній статті — 54-й, із пунктами та підпунктами від 1 до 14. Вона передбачала ознаки таких злочинів:

54-1 «а». За зраду Батьківщини, тобто за дії, вчинені громадянами Союзу РСР на шкоду воєнній моці Союзу РСР, його державній незалежності або недоторканості його території, як-от: шпигунство, видача воєнної або державної таємниці, перехід на бік ворога, втеча або переліт за кордон — найвищий захід соціального захисту — розстріл із конфіскацією всього майна, а при пом'якшуючих обставинах — позбавлення волі на 10 років з конфіскацією всього майна.

54-1 «б». За ті самі злочини, вчинені військово-службовцями, — найвищий захід соціального захисту — розстріл з конфіскацією всього майна.

54-1 «в». У разі втечі або перельоту за кордон військовослужбовця до повнолітніх членів його родини, якщо вони чим-небудь сприяли готованій або вчиненій зраді чи хоча б знали про неї, але не довели про це до відома влади, застосовується позбавлення волі від п'яти до десяти років з конфіскацією всього майна.

До всіх інших повнолітніх членів родини зрадника, які жили спільно з ним або були на його утриманні до моменту вчинення злочину, застосовується позбавлення виборчих прав та заслання до віддалених районів Сибіру на п'ять років.

54-1 «г». За недонесення з боку військовослужбовця про готовану або вчинену зраду — позбавлення волі на десять років. За недонесення з боку інших громадян (не військовослужбовців) — позбавлення волі не менш як на шість місяців.

54-2. За збройне повстання або вторгнення з контрреволюційною метою на радянську територію озброєних банд, захоплення влади в центрі або на місцях

з тією самою метою і, зокрема, щоб силоміць відірвати від Союзу РСР і окремої союзної республіки будь-яку частину її території або розірвати укладені Союзом РСР з іноземними державами договори, застосовується найвищий захід соціального захисту — розстріл або оголошення ворогом трудящих з конфіскацією майна і з позбавленням громадянства союзної республіки і тим самим громадянства Союзу РСР та вигнання за межі Союзу РСР назавжди; при пом'якшувальних обставинах — зниження до позбавлення волі не менш як на три роки, з конфіскацією всього або частини майна.

54-3. За зносини з контрреволюційною метою з іноземною державою або з окремими її представниками, а також за сприяння будь-яким способом іноземній державі, що воює з Союзом РСР або бореться з ним шляхом інтервенції чи блокади, застосовуються заходи соціального захисту, зазначені в ст. 54-2.

54-4. За допомогу будь-яким способом тій частині міжнародної буржуазії, яка, не визнаючи рівноправності комуністичної системи, що приходить на зміну капіталістичній системі, прагне її повалити, а також тим суспільним групам і організаціям, що, під впливом цієї буржуазії або безпосередньо організовані нею, здійснюють ворожу проти Союзу РСР діяльність, застосовується позбавлення волі не менш як на три роки, з конфіскацією всього або частини майна, з підвищенням при особливо обтяжуючих обставинах аж до вищого заходу соціального захисту — розстрілу або оголошення ворогом трудящих із конфіскацією майна і з позбавленням громадянства союзної республіки і тим самим громадянства Союзу РСР і вигнанням за межі Союзу РСР назавжди.

54-5. Схиляння іноземної держави або будь-яких у ній суспільних груп через зносини з їхніми представниками, використання фальшивих документів або іншими способами до оголошення війни, до збройного втручання в справи СРСР або до інших ворожих дій, зокрема: до блокади, захоплення державного майна СРСР або союзних республік, розриву дипломатичних відносин, розриву укладених з СРСР договорів тощо, застосовується вищий захід соціального захисту — розстріл або оголошення ворогом трудящих, із конфіскацією майна і з позбавленням громадянства союзної республіки і тим самим громадянства СРСР та вигнання за межі СРСР назавжди; при пом'якшувальних обставинах — зі зниженням до позбавлення волі не менш як на три роки, з конфіскацією всього або частини майна.

54-6. За шпигунство, тобто за передачу, викрадення або збирання для передачі відомостей, що за змістом своїм є спеціально охоронюваною державною таємницею, іноземним державам, контрреволюційним організаціям або приватним особам застосовується позбавлення волі не менш як на три роки, з конфіскацією всього або частини майна, а в тих випадках, коли шпигунство спричинило або могло спричинити особливо тяжкі наслідки для інтересів Союзу РСР, — вищий захід соціального захисту — розстріл або оголошення ворогом трудящих, із конфіскацією майна, з позбавленням громадянства союзної республіки і тим самим громадянства Союзу РСР та з вигнанням за межі Союзу РСР назавжди.

За передачу, викрадення або збирання для передачі економічних відомостей, які за своїм змістом не є спеціально охоронюваною державною таємницею, але які

не підлягають оголошенню через безпосередню заборону закону або з наказу керівників відомств, установ і підприємств, за винагороду або безоплатно організаціям і особам, зазначеним вище, застосовується позбавлення волі до трьох років.

54-6 «а». За розголошення відомостей, які становлять державну таємницю, вчинене особами, яким були довірені ці відомості або які могли одержати ці відомості в зв'язку зі своїм службовим становищем, оскільки ці дії не можуть бути кваліфіковані як зрада Батьківщини або шпигунство, — ув'язнення до виправно-трудових таборів від восьми до дванадцяти років.

За розголошення приватними особами відомостей, які становлять державну таємницю, оскільки ці дії не можуть бути кваліфіковані як зрада Батьківщини або шпигунство, — ув'язнення до виправно-трудових таборів від п'яти до десяти років.

За заяву або передачу за кордон винаходів, відкриттів і технічних удосконалень, які становлять державну таємницю, зроблених в межах СРСР, а також зроблених за кордоном громадянами СРСР, відкомандированими державою, якщо ці злочини не можуть бути кваліфіковані як зрада Батьківщини або шпигунство, — ув'язнення до виправно-трудових таборів від десяти до п'ятнадцяти років.

54-6 «б». За втрату службовими особами матеріалів, документів і видань, які містять відомості, що становлять державну таємницю, якщо ці дії своїм характером не тягнуть за собою за законом більш тяжкої кари, — ув'язнення до виправно-трудових таборів від чотирьох

до шести років. За той же злочин, якщо він викликав собою тяжкі наслідки, — ув'язнення до виправно-трудо-вих таборів від шести до десяти років.

54-7. За підрив державної промисловості, транспорту, торгівлі, грошового обігу або кредитної системи, а також кооперації, вчинений із контрреволюційною метою через відповідне використання державних установ і підприємств або через протидіяння їх нормальній діяльності, а також за використання державних установ і підприємств або протидіяння їх діяльності, вчинене в інтересах колишніх власників або зацікавлених капіталістичних організацій, застосовуються заходи соціального захисту, зазначені в ст. 54-2.

54-8. За вчинення терористичних актів, спрямованих проти представників радянської влади або діячів революційних робітничих і селянських організацій, і за участь у виконанні цих актів хоч би й особами, які не належать до контрреволюційної організації, застосовуються заходи соціального захисту, зазначені в ст. 54-2.

54-9. За зруйнування або пошкодження з контрреволюційною метою через вибух, підпал або іншими способами залізничних та інших шляхів і засобів сполучення, засобів народного зв'язку, водогону, громадських складів та інших споруд або державного чи громадського майна застосовуються заходи соціального захисту, зазначені в ст. 54-2.

54-10. За пропаганду або агітацію, яка полягає в заклику до повалення, підриву або послаблення радянської влади чи до вчинення окремих контрреволюційних злочинів (ст. 54-2–54-9), а також за розповсюджен-

ня чи виготовлення або зберігання літератури того самого змісту, застосовується позбавлення волі не менш як на шість місяців.

За ті самі дії під час масових заворушень, або з використанням релігійних чи національних забобонів мас, або у воєнній обстановці, або в місцевостях, оголошених на воєнному стані, застосовуються заходи соціального захисту, зазначені в ст. 54-2.

54-11. За всяку організаційну діяльність, спрямовану на підготування або вчинення передбачених у цьому розділі злочинів, а також за участь в організації, утвореній для підготування або вчинення одного зі злочинів, передбачених у цьому розділі, застосовуються заходи соціального захисту, зазначені у відповідних статтях цього розділу.

54-12. За недонесення про напевно відомий підготовлюваний або про вчинений контрреволюційний злочин застосовується позбавлення волі не менш як на шість місяців.

54-13. За активні дії або активну боротьбу проти робітничого класу і революційного руху, проявлені на відповідальній або секретній (агентура) посаді за царського ладу або у контрреволюційних урядів у період громадянської війни, застосовуються заходи соціального захисту, зазначені в ст. 54-2.

54-14. За контрреволюційний саботаж, тобто за те, що будь-хто свідомо не виконає певних обов'язків або навмисно недбало їх виконає зі спеціальною метою послабити владу уряду і діяльність державного апарату, застосовується позбавлення волі не менш як на один

рік, із конфіскацією всього або частини майна, з підвищенням при особливо обтяжувальних обставинах аж до найвищого заходу соціального захисту — розстрілу, із конфіскацією майна.

Використані джерела та рекомендована література

«Большой террор»: 1937–1938. Краткая хроника // Сост.

Н. Г. Охотин, А. Б. Рогинский [Електронний ресурс]

http://old.memo.ru/history/y1937/hronika1936_1939/xronika.html

Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр. Метод. рекомендації // Упоряд.: О. В.

Гранкіна, Д. В. Омельчук, Н. П. Московченко. — К., 1997

<http://undiasd.archives.gov.ua/doc/mr-spravu%20represovanyx.pdf>

Відновлення прав жертв політичних репресій (Policy Paper) //

Анна Олійник, Роман Подкур, Андрій Когут. — К., 2015

[Електронний ресурс]

<http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/28879.pdf>

В'ятрович В. Бочка для Мотрі, або Історія однієї зради

[Електронний ресурс]

<https://tsn.ua/analitika/istoriya-z-grifom-sekretno-bochka-dlya-motri-abo-istoriya-odniyeyi-zradi.html>

Галузевий державний архів СБУ: Путівник. Автори-упорядники В. М. Даниленко та ін. Харків, 2009

http://history.org.ua/LiberUA/epubl_2009_sbu/epubl_2009_sbu.pdf

ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75608-ФП щодо О. С.Курбаса

ГДА СБУ, ф. 6, спр. 36546-ФП щодо В. П. Підмогильного та ін.

ГДА СБУ, Львів, спр. 32774-П щодо М. М. Манишевського

ГДА СБУ, Львів, спр. 11771-П щодо С. Д. Пасічника

ГДА СБУ, Львів, спр. 32220-П щодо І. Д. Риделя
ГДА СБУ, Рівне, спр. 12642-П щодо А. Я. Штрейкера
ГДА СБУ, Тернопіль, спр. 15915-П щодо А. П. Мироновича
ГДА СБУ, Тернопіль, спр. 920-П щодо І. О. Цимбала
ГДА СБУ, Тернопіль, спр. 33432 щодо В. Я. Черкавського
Державний архів Тернопільської області, ф. Р-3429, оп. 3,
спр. 674 щодо Л. М. Вовк

Костін І., Титикало Р. Стус без шансу на захист: ведмежа
послуга Медведчука [Електронний ресурс]
www.pravda.com.ua/cdn/graphics/2016/08/stus

Кримінальний кодекс УРСР, що діяв у 1927–1960 рр.

Літопис УПА: Нова серія. Т. 20. Воєнна округа УПА «Лисоня»
1943–1952: Документи і матеріали. К.; Торонто, 2012

Лубянка: ВЧК — ОГПУ — НКВД — НКГБ — МГБ — МВД — КГБ.
1917–1960: Справочник. М., 2003
<http://resource.history.org.ua/item/0010049>

Лубянка. Сталин и НКВД — НКГБ — ГУКР «Смерш». 1939 —
март 1946: Документы. М., 2006
www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/58623

Стус Д. Василь Стус: життя як творчість. К., 2018

Юридична енциклопедія / Ред. Ю. С. Шемшученко та ін.
К., 1998–2004.
<http://leksika.com.ua/legal/>

Юридичний словник-довідник [Електронний ресурс]
<http://www.subject.com.ua/pravo/dict/index.html>

АГЕНТУРНІ СПРАВИ

Справи агентів є одним із найцікавіших і найбільш запитуваних джерел з архівів колишніх репресивних органів.

Чимало цих справ знищили напередодні розвалу Радянського Союзу в 1990 році з формулюванням «не становить практичної, історичної або культурної цінності». «Велика чистка» згідно з наказом КГБ № 00150 була спровокована оксамитовими революціями в Східній Європі, в результаті яких до рук нової демократичної влади потрапили великі масиви документів органів держбезпеки.

Наказ цей мав назву «Про затвердження Переліку документальних матеріалів КГБ СРСР та термінів їх зберігання» і не давав прямої вказівки знищувати документи, порушуючи процедури. Але для «Особових та робочих справ агентури, утримувачів явочних та конспіративних квартир, справ конспіративних квартир та невдалих вербовок» у графі «термін зберігання» було прописано: *«не зберігаються»*. Таким чином низам була дана негласна вказівка знищити усі види таких документів.

Як виняток із наказу збереглися особові справи агентури, яка виконувала спеціальні завдання органів держбезпеки в тилу противника під час німецько-радян-

3	7	2	4	5
V. Діяльність агентів у період війни				
21	Діяльність агентів у період війни, під час якої вони брали участь у бойових діях на території України, Білорусії та країн Балтії.	На захисті	Не захисті	На захисті
22	Діяльність агентів у період війни, під час якої вони брали участь у бойових діях на території України, Білорусії та країн Балтії.	На захисті	—	Послано
23	Діяльність агентів у період війни, під час якої вони брали участь у бойових діях на території України, Білорусії та країн Балтії.	На захисті	—	Послано
24	Діяльність агентів у період війни, під час якої вони брали участь у бойових діях на території України, Білорусії та країн Балтії.	На захисті	—	Послано
VI. Діяльність агентів у період війни				
25	Діяльність агентів у період війни, під час якої вони брали участь у бойових діях на території України, Білорусії та країн Балтії.	На захисті	Не захисті	На захисті

Одна зі сторінок наказу № 00150

ської війни; матеріали про діяльність розвідувально-диверсійних відділів та спецгруп, що були створені радянськими органами держбезпеки під час Другої світової війни; особові справи агентів та резидентів, що брали участь у боротьбі з націоналістичним підпіллям на території України, Білорусії та країн Балтії. Також, із дозволу керівництва обласних управлінь КГБ і вище, дозволяли зберегти справи агентури, які мали особливу оперативну та історичну цінність. На ділі процес знищення охопив навіть ті категорії, які підпадали під «захист».

Сьогодні в Архіві СБУ в Києві зберігається понад 3000 томів особових та робочих справ агентів за період 1922–1991 років. Документи цього фонду складають особові та робочі справи агентів, справи зі звітами про оперативну та бойову діяльність окремих розвідувально-диверсійних, оперативно-чекістських груп, спеціальних загонів і резидентур НКВД – НКГБ УРСР у період німецько-радянської війни 1941–1945 років на окупованій території. У цьому ж фонді перебувають лі-

терні справи 4-го (зафронтового) Управління НКВД — НКГБ УРСР. У роки війни підрозділ організовував розвідувальну, диверсійно-підривну та контррозвідувальну діяльність на окупованій території.

Також було знищено картотеки з інформацією про агентів. Наразі немає окремого списку агентів ЧК — ГПУ — НКВД — МГБ — КГБ, який можна було би переглянути чи оприлюднити.

Інформацію про співпрацю певних осіб із репресивними органами можна дістати з документів агентурних справ, а також зі звітів, наказів, документів оперативно-розшукових справ тощо.

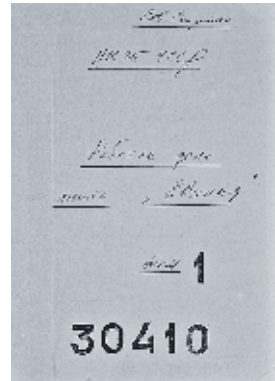
Слід розрізняти *робочі й особові* справи агентів.

РОБОЧА СПРАВА АГЕНТА містить повідомлення, написані агентом, а також довідки про зустрічі з оперативним працівником.

ОСОБОВА СПРАВА АГЕНТА (РЕЗИДЕНТА) зберігає дані про особу агента (резидента) органів державної безпеки, а також про результати його спецперевірки, про його вербування і роботу з ним оперативного співробітника. До особової справи резидента, крім того, долучається лист обліку агентів, які перебувають у нього на зв'язку.

В архіві СБУ у Києві ви можете знайти такі документи із фонду особових та робочих справ агентури:

- особові та робочі справи на агентів, які були залучені до оперативних заходів у 1920–1930-х роках;
- справи на агентів, які брали участь в оперативних комбінаціях радянських органів держбезпеки з ви-

Обкладинка робочої справи агента «Євгенія»

явлення та припинення діяльності спецслужб іноземних держав;

- справи на агентів, які брали участь у виявленні та розробці іноземців, що приїздили в Україну як дипломати, журналісти, спеціалісти і що їх підозрювали у приналежності до спецслужб іноземних держав;
- справи на агентів — іноземних громадян, що надавали політичну, економічну, військову та оперативну інформацію про країну, в якій мешкали;
- справи на агентів, яких використовували в розробці та припиненні діяльності політичної опозиції та її утворень, у тому числі діяльності українських націоналістичних формувань в Україні і за кордоном;
- накази, вказівки, директиви НКВД — НКГБ СРСР та УРСР з питань організації оперативно-службової діяльності «четвертих підрозділів» радянських органів держбезпеки;

Командир підрозділу АК «Ой-чец Ян» із радянськими агентами-зафронтовиками НКГБ

- доповідні записки, спеціальні та інформаційні повідомлення, направлені до НКВД — НКГБ СРСР і ЦК КП(б)У, про результати оперативної, розвідувально-диверсійної і бойової діяльності «четвертих підрозділів» НКВД — НКГБ УРСР;
- радіограми, спецповідомлення, звіти командирів зафронтових спеціальних формувань НКВД УРСР про результати оперативно-службової діяльності в тилу у ворога;
- документи про оперативну обстановку на окупованій території, німецьку адміністрацію та спеціальні органи, злочини нацистів;

- документи про створення і діяльність резидентур та оперативних груп «четвертих відділів» 4-го управління у 1941–1945 роках;
- документи про діяльність партизанських загонів, створених НКВД для боротьби з нацистськими окупантами (звіти, трофейні документи, фотографії);
- документи про організацію та діяльність оперативних груп, виведених на територію країн Східної Європи у 1944–1945 рр.;
- документи про організацію та діяльність агентурно-бойових груп МГБ, які боролися з українським визвольним рухом;
- справи на агентів, які брали участь у боротьбі з підпіллям ОУН і УПА.

Інформацію про те, що людина була агентом, слід ретельно перевіряти, бо факт перебування на агентурному обліку не доводить, що людина займалася агентурною роботою на користь радянської спецслужби.

Слід звертати увагу, що за «планом-розрядкою» верхи зобов'язували оперативних співробітників створювати агентурну мережу із відповідною кількістю агентів. Та оперативники райвідділів часто були нездатні виконати ці плани, тож вдавалися до фальшування. До складу мережі включали людей, які й не підозрювали, що є «агентами». Їхні прізвища фігурували тільки в чекістських документах, самі ж вони або жодного разу не зустрічалися з оперативником, або ж перетиналися лише для перевірки документів — з яких і бралася інформація для внесення в списки мережі. Далі оперативники фіксували, що агент не виходить на зв'язок і пропонували виключити його зі складу мережі та зняти з обліку.

Також є численні випадки, коли робота агента мала позитивне значення. Наприклад, спостереження на хімічному підприємстві за порушеннями технології виробництва, техніки безпеки. Така діяльність запобігала тяжким наслідкам, аж до техногенної катастрофи.

Втім, часто завдання агента було пов'язане з обмеженням прав і свобод людини, її поглядів.

Категорії агентів

Дев'ятнадцять типів агентів подає «Контррозвідальний словник», виданий 1972 року. Розглянемо найпоширеніші з них.

Внутрішньокамерного агента використовував слідчий для розробки в камері особи, що перебувала під вартою. Таких часом вербували із засуджених, які визнали себе винними в скоєнні злочину і щиросердно розкаялися. Також на цю роль у камеру слідчого ізолятора тимчасово поміщали агентів оперативних відділів органів держбезпеки. У виняткових випадках для найбільш важливих справ з дозволу керівництва КГБ при РМ СРСР для внутрішньокамерної розробки використовували оперативних співробітників органів безпеки.

Приклад. 3 березня 1950 року співробітники Управління МГБ по Львівській області заарештували зв'язкову головного командира УПА Романа Шухевича Дарію Гусяк — «Нюсю».

Навіть під час «активного допиту» (фактично тортур) 3 та 4 березня «Нюся» відмовилася розповісти про місце, де ховається Шухевич, і вказувала оперативникам на територію, де того не було. Щоб дістати інфор-

мацію, емгебісти розробили і провели складну агентурну комбінацію із використанням внутрішньокамерного агента.

Після побиття Дарію Гусяк відправили в переобладнаний з камери «лазарет». У «лазареті» «Нюсю» вже чекала досвідчена агентка «Роза». Вона була густо вимазана зеленкою — нібито після побоїв. Трохи «прийшовши до тями», почала вистукувати азбукою Морзе «повідомлення до сусідньої камери», а потім писати «прихованим» огризком олівця записку.

Коли заінтригована Гусяк намагалася зазирнути в текст, «Роза» ховала папірець. Зрештою Дарія не витримала і прямо запитала, чи має «подруга по нещастю» зв'язок з підпіллям. Та довго мовчала, а потім запитала: «Чи знаєте ви „Монету“? Це було псевдо Катерини Зарицької, яка очолювала український Червоний Хрест і була зв'язковою Шухевича. «Монету» заарештували у 1947 році.

«Роза» повідомила, що перестукується із Зарицькою, яка сидить у сусідній камері. Це справило враження на «Нюсю». Так був встановлений контакт між агенткою та підпільницею.

4 березня «Роза» повернулася із допиту і повідомила, що у слідства немає доказів її діяльності і що її відпускають. Запропонувала передати записку на волю, і «Нюся» вирішила скористатися можливістю. У записці повідомила Шухевича про свій арешт.

В'язничне фото Дарії Гусяк — «Нюсі»

Роман Шухевич (посмертне фото)

Гусяк спрямувала повідомлення до Наталі Хробак у селі Білогорща і детально описала, як знайти її будинок. Так МГБ отримало вихід на Шухевича. 5 березня головний командир УПА загинув у бою в цьому селі.

Агент-бойовик виконував спеціальні завдання із застосуванням бойових засобів. Їх вербували переважно з радянських

патріотів, готових з ідейних мотивів піти на рішучі дії з ризиком для життя. Зважали на відповідні навички кандидатів та особисті якості. Також агентами-бойовиками ставали захоплені й завербовані органами НКВД — КГБ учасники диверсійно-розвідувальних груп противника. У 1940–1950-х роках на території Західної України і країн Балтії агентів-бойовиків зазвичай вербували з учасників націоналістичного підпілля.

Коли це було доцільно, їх об'єднували в агентурно-бойові групи. Це був резерв для розгортання боротьби з диверсійно-розвідувальними групами противника і націоналістичним підпіллям.

Приклад. Після війни радянські репресивно-каральні органи робили значні зусилля, щоб підпілляники Рівненщини склали зброю і здалися.

Найбільша провокація проти ОУН та УПА на Волині розпочалася навесні 1945 року з території Демидівського району. Пізніше цей досвід був перенесений на інші області Західної України. Доповідні по «Справі „Схід“» зберегли деталі діяльності «легендованого окружного

Спецгрупа «Демидівка»

проводу ОУН», вдалося їй розшифрувати справжні імена деякого з перебіжчиків.

Найбільш активні агенти керували ліквідацією місцевих кадрів ОУН та УПА у 1945–1946 роках. Вони отримали завдання від Управління НКГБ Рівненської області виявляти діючу мережу підпілля ОУН та загони УПА. Повстанців використовували «в темну», під виглядом опозиції до діючої мережі ОУН і терору СБ. Фактично ж ними керували офіцери НКГБ. Частина упівців мали завербувати, решту змусити здатися, а найбільш стійких — знищували усіма можливими засобами під виглядом боївки СБ.

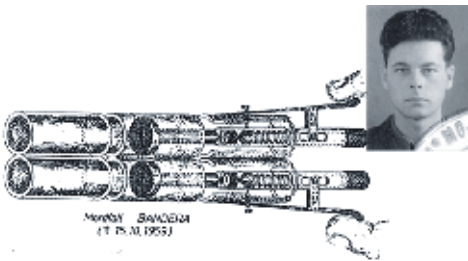
ЗАКОРДОННІ АГЕНТИ виконували завдання органів державної безпеки за кордоном.

Приклад. Богдан Сташинський народився і виховувався в патріотичній українській сім'ї. Його батько був головою «Просвіти» в селі. Його рідні сестри Ірина та

Марія були пов'язані із підпіллям ОУН. Одна з них зустрічалася з районним провідником «Кармелюком» — із його ліквідації почав свою агентурну діяльність Сташинський.

Першою серйозною справою, яку доручили Сташинському за кордоном, була підготовка вбивства одного з провідників ОУН, редактора газети «Український самостійник» Лева Ребета. У квітні 1957 року агент розпочав стеження. 12 жовтня 1957-го, на сходах офісу, де Ребет працював, Сташинський вистрілив зі зброї з отруйним газом і зник із місця злочину. Впродовж двох років, допоки агент КГБ не здався американській владі, офіційною версією смерті Ребета вважали інфаркт. Премія за вбивство — 3000 руб і 3000 марок.

Улітку 1958 року у Роттердамі на панахиді за полковником Євгеном Коновальцем Сташинський уперше почув виступ Степана Бандери. Із січня 1959-го почав стежити за ним. Стверджував, що адресу Бандери дізнався зі звичайної телефонної книжки.

Богдан Сташинський зі спеціальною зброєю, що випускала капсули з цианідом, якою він убив Степана Бандеру

Здобутими Сташинським даними про Бандеру зацікавилася радянська спецслужба, й агента викликали до Москви на зустріч із керівництвом КГБ. Там йому дали нове завдання — вбити провідника ОУН.

Після першої невдалої спроби Сташинський вирушив із цим завданням до Мюнхена. 15 жовтня 1959 року він перестрів Бандеру без охорони в під'їзді бу-

динку. Хоча провідник ОУН завжди був озброєний, зустріч із молодиком з газетою в руках йому, певно, не здалася підозрілою. В газеті була зброя, з якої вбивця вистрілив отруйним газом. Бандера помер у машині швидкої допомоги.

Агент-двійник співпрацював одночасно з двома і більше розвідками.

Відносини агента-двійника з різними розвідками могли бути відмінними. Він міг діяти тільки в інтересах однієї і вводити в оману іншу, приховуючи від неї зв'язок із першою розвідкою і створюючи видимість чесного співробітництва. А міг і не приховувати свій зв'язок з рядом розвідок і одночасно забезпечувати їх цікавою інформацією.

Приклад. На початку 1950-х Закордонні частини ОУН і Закордонне представництво УГВР готували до відправки в Україну дві групи кур'єрів. Їм допомагали західні спецслужби: бандерівцям — британці, а угаверівцям — американці.

Мали летіти провідні особи своїх організацій. Від УГВР — Василь Охримович, який у час війни очолював Провід ОУН на західноукраїнських землях, а від ОУН — Мирон Матвієйко, керівник Служби безпеки. Але місія була приречена на провал. У британській розвідці СІС працював завербований більшовиками високопоставлений офіцер Кім Філбі.

На той час Філбі перебував у Вашингтоні, де відповідав за

Кім Філбі

зв'язки СІС із ЦРУ. У квітні 1951 року, за місяць перед висадками двох груп в Україну, відбулася велика конференція СІС — ЦРУ, присвячена українському визвольному руху. Філбі володів усією інформацією щодо груп, які висаджувалися в Україні. Охримович і Матвієйко були заарештовані радянською спецслужбою за його донесенням.

Агент-дворушник, удаючи, що відданий органам контррозвідки, діяв на користь противника радянських органів держбезпеки. Органи КГБ у виняткових випадках використовували агентів-дворушників, завербованих з іноземців чи з учасників антирадянських груп і організацій для дезінформування противника.

Приклад. Людмила Фоя із 1941 року за дорученням ОУН вела інформаційну роботу серед населення, була зв'язковою. Згодом розробляла пропагандивні матеріали, збирала ліки й кошти для потреб УПА на Волині.

Наприкінці січня 1944-го у Києві її заарештував НКГБ. Два місяці вона перебувала під арештом і зрештою пішла на вимушену співпрацю з НКГБ — стала агентом під псевдонімом «Апрельская».

Улітку 1944 року Людмила Фоя за дорученням НКВД брала участь у створенні псевдопроводу ОУН на Сході. Він мав виявити справжніх підпільників та заманювати до пасток НКВД групи із Західної України.

Фоя вирушила на Волинь разом з агенткою НКВД Ніною Ка-

Людмила Фоя

люжною. На допиті СБ ОУН вона розкрила своє завдання і всі плани НКВД. «Апрельскую» СБ ОУН перевербувала, а агента НКВД Ніну Калюжну — ліквідувала.

Далі СБ ОУН використовувало Фою для оперативних ігор із НКВД. Вона декілька разів поверталась у Київ, викладаючи НКВД надумані звіти про свою «роботу». В НКВД їй вірили, вважали цінним агентом.

У жовтні 1945 року вона знову виїхала на Волинь, цього разу з агенткою НКВД Катериною Маньківською. Віддала агентку до СБ ОУН, де її ліквідували, й остаточно перейшла до підпілля.

У НКВД довго не вірили в свій провал, але зрештою у серпні 1946-го оголосили Фою у всеоюзний розшук.

АГЕНТ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ погоджувався виконувати секретні доручення КГБ. Факт співпраці та характер доручень зобов'язувався тримати в таємниці.

Такі агенти виявляли, попереджували та припиняли шпигунські, терористичні, диверсійні та інші «ворожі» акції розвідок, підривних ідеологічних центрів капіталістичних держав і зарубіжних антирадянських організацій на території СРСР і проти радянських установ і громадян за кордоном. Їх використовували для забезпечення збереження державних секретів і військової таємниці в Збройних силах СРСР, на особливо важливих об'єктах промисловості, транспорту, зв'язку.

Приклад. Українець Богдан Ш. («Етьєн», «Богдан») до 1967 року був довіреною особою КГБ, з 1967-го — агент. Одним із його завдань було дістати потрібну КГБ інформацію у французенки Жаннет-Режін Ш. Парижанка 1966 року відвідувала УРСР, тоді й привернула увагу КГБ.

Жаннет Ш. — «Куртизанка»

Наступного року до неї підіслали «Богдана», який мав родичів у Франції та володів французькою. Він мав сподобатися французженці й вступити з нею в інтимні стосунки. Щоб отримати компромат на Жаннет Ш., зустрічі «Куртизанки» та «Етьєна» фіксувались на фотокамеру. Для цього квартира, де вони зустрічалися, була обладнана спецтехнікою. Справа під кодо-

вою назвою «Куртизанка» — один з небагатьох доказів радянського секс-шпіонажу.

АГЕНТ-ЗАФРОНТОВИК виконував розвідувальні, контррозвідувальні, диверсійні й інші завдання за лінією фронту, на окупованій ворогом території.

Уперше зафронтових агентів використовували органи ВЧК в 1918 році в тилу білогвардійських військ. У роки Другої світової війни органи держбезпеки таким чином мали своїх людей у розвідувально-диверсійних і контррозвідувальних органах та школах нацистської розвідки, в поліцейських формуваннях тощо.

Приклад. Одним із таких агентів-зафронтовиків був Яків Козлов — «Богун», керівник спецгруп 4-го управління НКГБ, що діяли на території Чехії та Словаччини.

Козлов розповідав, що на території Словаччини він зі своєю групою підірвав 19 військових ешелонів, знищив 6 стратегічних залізничних мостів. Навесні 1945-го з диверсійним загоном «Факел» у складі 18 бійців десантувався біля Праги.

Одним із «визначних» досягнень Якова Козлова було захоплення у квітні 1945 року генерал-майора Федора Трухіна, начальника штабу Андрія Власова, якого він насправді вкрав у командира іншої спецгрупи.

Та не забував «Богун» і про себе: він так завзято борювався із нацистами, що в 1945 році особисто привіз до Києва 8 кг золота і срібла, 5 чемоданів награбованого добра і приїхав на власному авто. Главк скерував цього диверсанта із групою на відпочинок до Львова.

Там вони провели так звану «хозяйственную» операцію: грабували людей у довколишніх селах та вбили вісім цивільних. Терпець у київського керівництва НКВД урвався. До того часу вже назбирали достатньо компромату на «героя» і відкрили кримінальну справу. Козлов на півроку потрапив за ґрати. У той же час співучасника його диверсій посадили на вісім років.

Агенти-зафронтовики спецгрупи НКГБ «Факел» та їх командир «Богун»

Ще одним цікавим фрагментом біографії Якова Козлова є його робота агентом-внутрішньокамерником у київській, львівській та інших тюрмах. Зокрема, він «розробляв» провідника ОУН по Одесі Мефодія Павлишина — «Матвія», особистого секретаря Андрея Шептицького о. Івана Котіва, упівця Дениса Ординця, Миколу Дужого та інших.

У 1946 році Козлов вирішив активно боротися з націоналістами на Чернівецьщині. Узяв за мету проникнути у підпілля ОУН, втертися в довіру до провідника ОУН на Буковині Василя Савчака — «Сталя» та вбити його. Та ця операція завершилася фатально для «Богуна»: після допиту в СБ ОУН сам Козлов отримав кулю, гебісти у відповідь підсунули Чернівецькому управлінню МГБ свого агента і повели власну гру.

Кагебісти також виділяли такі категорії агентів: *маршрутний агент, агент розвідки капіталістичної держави, спеціальний агент, агент-переправник, агент-провокатор, агент-радист, зв'язковий агент, агент-установник, агент-вербувальник, агент-навідник, агент-нелегал, агент-опізнавач, утримувач конспіративної квартири.*

Вербовка агента

Для того щоб забезпечити співпрацю з органами держбезпеки, людину мали *завербувати*. Іноді це відбувалося вимушено — під тиском компромату, погроз самій особі чи шантажу життям та здоров'ям її рідних. Більш ефективною була робота агентів, які добровільно йшли на співпрацю з ідеологічних або корисливих міркувань.

ВЕРБОВКА АГЕНТА — це комплекс заходів органів державної безпеки, спрямованих на залучення до секретного співробітництва з ними особи задля виконання розвідувальних або контррозвідувальних завдань.

На *підготовчому етапі*, при підборі кандидатів на вербування, вивчалася вся наявна у спецслужби інформація, а також усі можливі офіційні дані з різноманітних радянських установ та організацій. Оперативники перевіряли за картотеками, чи людина вже не є агентом і працює на інший підрозділ. Оцінювали здатність кандидата здобувати необхідну інформацію. Зважали на наявність компрометуючої інформації: вона могла полегшити вербовку, але в майбутньому — ускладнити роботу з таким агентом. Компроматом могло бути приховування соціального походження чи наявності в членів родини судимості за політичними статтями, подружня зрада, корупція, зловживання службовим становищем, неправомірна вигода тощо. Складалась узагальнена психологічна характеристика кандидата на вербовку, оцінювалася його спроможність як потенційного агента. Після цього оперативник отримував або не отримував від керівництва дозвіл на проведення вербовки.

Тут яскравим *прикладом* є вербування дружин відомих діячів культури. Агентками були Юлія Солнцева, дружина режисера Олександра Довженка, і Марія Сосюра — дружина поета Володимира Сосюри.

Володимир та Марія одружилися 1931 року. Життя їхнє було бурхливо-скандальне, сімейні сварки вибухали часто й гучно. Не раз Марія виривала з рук чоловіка книжку зі словами: «За це тобі гроші не платять! Сідай — і пиши!»

Юлія Солнцева

Марія Сосюра

Про те, що Марія — агентка НКВД й мусить доносити на нього та його знайомих, Сосюра дізнався у 1942 році, однак не покинув її.

1948 року Марія не витримала й написала листа голові Спілки письменників України Олександрю Корнійчуку. Зізналася, що завербована з 1941 року і змушена «по службі» бувати на явочних квартирах, а люди через це думають про неї бозна-що. Просила Корнійчука «розвіяти ці плітки». Голова СПУ відніс листа «куди слід», і 1949-го Марію Сосюру засудили на 10 років за розголошення державної таємниці. Заслали до Казахстану. Із Володимиром Сосюрою вони розлучилися ще до арешту.

Через рік по смерті Сталіна Марія повернулася. У 1955 році вони з Сосюрою знову офіційно одружилися. Марія пережила Володимира на 30 років, померла 1995 року.

Оперативний підхід — наступний етап вербовки, який складався з дій, необхідних для того, аби завербувати нового агента.

Значно спрощувало справу, коли при підготовці до вербовки з'ясувалося, що кандидат схильний добровільно співпрацювати з органами державної безпеки.

У решті випадків, коли попередній аналіз свідчив, що для вербовки необхідно буде вдаватися до застосування компрометуючих матеріалів, психологічного тиску й тяжких життєвих обставин, використовували всі наявні можливості.

Типовий сценарій розпочинався з зав'язування із кандидатом особистого абсолютно невинного контакту. Людина не мала запідозрити при цьому, із ким має справу. За необхідності, у відповідний момент штучно створювались обставини для оперативного підходу. Це міг бути привід у міліцію, раптове погіршення справ на роботі тощо. Найчастіше ж оперативники використовували наявні життєві обставини: пропонували допомогти в якісному лікуванні членів родини, посприяти у вступі до вишу, забезпечити кар'єрне підвищення. За таку допомогу кандидат мав співпрацювати з органами державної безпеки.

Паралельно оперативник повідомляв, що органам «усе відомо» і надавав компрометуючу інформацію. Не забував нагадати й про наслідки у разі відмови. Кагебіст пропонував кандидатові дати розписку про негласну співпрацю й обіцяв зберігати спільну таємницю в строгому секреті.

Розмова будувалася на психологічному тиску, маніпуляції й залякуванні.

Коли кандидат навіть після цього відмовлявся від співпраці, це вважалось провальною операцією. Оперативника могли відсторонити від роботи з агентурою,

перевести на іншу, не пов'язану з вербовкою, передати йому на зв'язок раніше завербованих агентів.

У випадку позитивного результату вербовки й отримання від кандидата розписки, оперативник давав йому інформацію про час і місце наступної зустрічі, нагадував про збереження таємниці, коротко інструктував про конспіративну поведінку.

Наступна зустріч зазвичай відбувалася за тиждень-два. Так новозавербований агент устигав оговтатися від стресу, обміркувати своє нове становище, привичаїтися до нього і змиритися з думкою, що іншого виходу немає.

За особливо цінними агентами в цей час оперативники вели спостереження за допомогою спецзасобів. Далі вивчали й оцінювали агента, перевіряли матеріали, зібрані під час підготовки до вербування.

Робота агента була пов'язана з постійним стресом, психологічним дискомфортом, небезпекою.

Оперативник керував роботою агента — ставив йому завдання і дбав про їх виконання. Він, за кагебешною термінологією, «виховував» агента: допомагав йому, контролював його роботу, спілкувався з ним. Оперативник постійно орієнтував свого підопічного на цілеспрямованість у виконанні завдань, взаємну довіру, збереження строгої конспірації, погодження всіх дій, що могли б призвести до провалу або розконспірувати його. Всіляко підкреслював важливість роботи агента, цінність здобутої ним інформації (навіть коли вона такою не була), важливість бути причетним до роботи органів державної безпеки.

Випадки, коли люди ставали агентами органів держбезпеки вимушено, були досить частими й іноді мали масовий характер.

Приклад. Після так званого Львівського псевдособору Української греко-католицької церкви 1946 року багатьох священників, що відмовилися від своєї віри та перейшли до православ'я, часто вербували в агенти радянської спецслужби.

Президія «собору», 8 березня 1946 року. Зліва направо: єпископ Пельвецький, о. Костельник і єпископ Мельник. На той момент усі належали до РПЦ.

Служба безпеки ОУН виявляла таких агентів і на їхньому прикладі показувала громаді підступність репресивних органів. Для цього розробили спеціальну викривальну заяву від імені таких священників:

«Я, ..., священник села ..., був змушений терором НКГБ підписати заяву служити в НКГБ як таємний агент. Як чесна людина, я бачу, що в хвилині духовної слабості

я доповнив злочин перед Богом і народом, і цим даю обітницю, що відданою працею для народу буду старатися поправити свій ганебний вчинок.

Переживши тяжкі хвилі, впутаний в тенета НКВД і пізнавши його диявольські методи, як українець і священник спішу остерегти цею дорогою свою паству і всіх громадян перед пропастю, яку готує йому сталінська імперіалістично-розбійницька влада та її злочинне НКГБ.

Творячи наругу над церквою і вірою, злочинне НКГБ терором примусило майже всіх священників мого району стати агентами та доносити на свою паству.

Мені, як іншим священникам, доручено таку мерзотну роботу:

1. Слідкувати та доносити на других священників.
2. Слідкувати та доносити на моїх парохіян.
3. Випитувати парохіян під час сповіді та зраджувати перед НКГБ тайну сповіді.
4. На проповідях агітувати за злочинну сталінську владу та очорнювати народну боротьбу проти неї».

Утім, чимало агентів були відданими служачками репресивних органів, за що неодноразово отримували грошові нагороди, просування кар'єрною драбиною, здобували привілейований статус у суспільстві тощо.

Прикладом такої відданої агентки була вже згадана Катерина Мінковська — «Євгенія», яка за завданням МГБ брала участь в оперативних іграх із СБ ОУН.

Мінковська ще від 1927 року працювала на користь ГПУ СРСР під псевдонімом «Євгенія». У 1944 році була нагороджена орденом «Червоної зірки» за успішну роботу націоналістичного підпілля. Зокрема, за результатами реалізації агентурної справи «Карпати» за уча-

сті «Євгенії» заарештували 75 членів ОУН. Влітку 1945-го брала участь у створенні легендарних структур ОУН у Конотопському районі Сумської області.

22 вересня 1945 року Мінковська виїхала до Луцька як представниця Київського псевдоосередку підпілля ОУН на перемовини про створення Тимчасового українського уряду у підпіллі. Наступного дня вони разом із Людмилою Фоєю перейшли на територію лісового масиву на північ від Луцька, де «Євгенію» затримала і після допиту стратила СБ ОУН.

Траплялися випадки, коли заарештовані, зокрема й представники визвольного руху, свідомо йшли на співпрацю, щоб вийти на волю. А коли опинялися на свободі — або поривали всі контакти зі спецслужбою, або не надавали інформації, або свідомо дезінформували.

Приклад. 1 квітня 1946 року Омеляна Польового, командира Воєнної округи УПА «Лисоня», затримали працівники органів держбезпеки. Після ряду допитів керівництво органів держбезпеки Львівської області повідомило МВД УРСР про за-

Катерина Мінковська — «Євгенія»

Омелян Польовий

тримання і вербування його як таємного співробітника УМВД Львівської області під псевдо «Вірний».

Проте оперативники відзначали у звітах, що на реальну співпрацю Польовий не пішов. Тож на одній із зустрічей у червні 1946 року його було знову заарештовано. Згодом його засудили до розстрілу, який замінили на 25 років таборів. Польовий вийшов на волю лише у 1971 році.

Також іноді учасники визвольного руху приєднувались до агентурно-бойових груп, а звідти втікали назад до підпілля.

До *прикладу*, такою схемою скористався Лука Гринішак — «Довбуш», сотник УПА, командир куреня «Бескид» ВО 4 «Говерла», Надвірнянський надрайонний провідник ОУН (1949–1950).

Як відзначали у своїх документах чекісти, «„Довбуш“ — Гринішак Лука Михайлович, 1918 року народження, керівник СБ Надвірнянського надрайонного

Яремчанська боївка СБ ОУН, п'ятий ліворуч — Лука Гринішак — «Довбуш», 1950 рік.

„проводу“ ОУН, захоплений 15 вересня 1951 року. З січня 1952 року при проведенні чекистсько-військової операції втік і знову перейшов на нелегальний стан».

«Довбуш» став героєм фільму режисера Тараса Химича «Жива» (2016).

У цьому розділі розглянуто основні моменти агентурної діяльності в репресивних органах. Цінність агентурних донесень та повідомлень як джерела інформації проаналізовано у розділі, присвяченому справам агентурної розробки, справам-формулярам та оперативно-розшуковим справам.

Використані джерела та рекомендована література

В'ятрович В. М., Кулик І. М., Лошак В. В., Шпак А. В. Право на правду: Практичний poradnik із доступу до архівів. Львів, 2012

www.library.ukma.edu.ua/fileadmin/documents/news/posibnyk_pravo_na_pravdu.pdf

Галузевий державний архів СБУ: Путівник. Автори-упорядники В. М. Даниленко та ін. Харків, 2009

http://history.org.ua/LiberUA/epubl_2009_sbu/epubl_2009_sbu.pdf

ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1896 КНС щодо справи «Куртизанка»

ГДА СБУ, ф. 60, спр. 86736 («Оперативно-чекистская группа „Факел“: практическая деятельность»)

ГДА СЗРУ, спр. 247, ДОР «Тарас»

Іванченко В. Квітка в червоному пеклі: життєвий шлях Людмили Фої. Торонто; Львів, 2009

Ісаюк О. Роман Шухевич. Харків, 2015
www.bookclub.ua/ukr/catalog/books/facts/?msg=404&goodid=33283

Контрразведывательный словарь. Высшая школа КГБ
им. Ф. Э. Дзержинского. М., 1972
http://genocid.lt/KGB/ci_dictionary.pdf

Липовецький С. Це не може бути правдою, вона не вкладається в логіку. Журнал «Країна», березень 2017 (50)

Літопис УПА: Нова серія. Т. 20. Военна округа УПА «Лисоня» 1943–1952: Документи і матеріали. К.; Торонто, 2012

Марчук І. «Сократ» виходить на сцену – історія псевдобоївки УПА [Електронний ресурс]
https://galinfo.com.ua/articles/sokrat_vyhodyt_na_stsenu_istoriya_psevdoboivky_upa_265824.html

Черкаська Г. «Солодке й страшне захоплення» Володимира Сосюри [Електронний ресурс]
<https://uamodna.com/articles/solodke-y-strashne-zahoplennya-volodymyra-sosyury>

ОПЕРАТИВНІ МАТЕРІАЛИ

Під час «великої чистки» 1990 року, спровокованої оксамитовими революціями в Східній Європі, значна частина оперативних матеріалів у Радянському Союзі була знищена.

Проте оперативних матеріалів збережено більше, ніж агентурних справ. Документи unikнули знищення завдяки особливій оперативній, історичній чи культурній цінності. А іноді матеріали рятував збіг обставин.

Випадково було збережено справу на Олександра Довженка, попри те, що вона закінчується висновком одного з працівників: *«Рекомендую знищити дану справу як таку, що не має жодної історичної та культурної цінності»*. Та цей висновок не був затверджений його безпосереднім начальником, а на місці підпису «старшого оперуповноваженого» керівник виправив його посаду на «старший оперідіот».

У регіональних архівах СБУ в Донецькій та Луганській областях до 2014 року був збережений великий масив агентурних та оперативних матеріалів. Однак через російську агресію ці матеріали захоплені терористами і є наразі недоступними.

У Галузевому державному архіві СБУ в Києві, а також деяких регіональних архівах оперативні матеріали зберігаються у фондах оперативно-розшукових та літерних справ.

Архівосховище ГДА СБУ, Київ

Фотокамера «наружки» з об'єктивом, замаскованим у гудзику пальця або плаща

Фонди містять документи, створені з 1917 року по кінець 1980-х років. Це результати оперативно-розшукового чи контррозвідального збору відомостей про особу, групу, установи, різноманітні об'єкти промисловості. У справах осідала інформація, яку органи ЧК — КГБ добували через агентів, секретних співробітників, за допомогою таємного спостереження і оперативного документування (прослуховування, фото- та відеоспостереження, перлюстрація кореспонденції тощо). Тому оперативні матеріали містять чимало цінного для дослідників.

У зазначених фондах ви можете знайти документи за такими напрямками:

1. Виявлення та припинення підривної діяльності закордонних спецслужб органами держбезпеки:

- протидія підривній діяльності спецслужб іноземних держав легальними методами — через працівників дипломатичних представництв, науковий і культурний обмін, гуманітарні організації;

- виявлення агентури закордонних спецслужб і припинення їхньої підривної діяльності органами державної безпеки;
- виявлення та припинення контрабанди та незаконних валютних операцій.

2. ДОКУМЕНТИ ПРО УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ 1920–1930-х років:

- агентурні справи, справи оперативної розробки на діячів української національної державності 1917–1920 рр., ватажків повстанського руху;
- справи-формуляри на Михайла Грушевського, Микола Бажана, Сержа Лифаря, Платона Майбороду, Андрія Малишка, Володимира Сосюру, Максима Рильського, Павла Тичину, Юрія Яновського та ін.

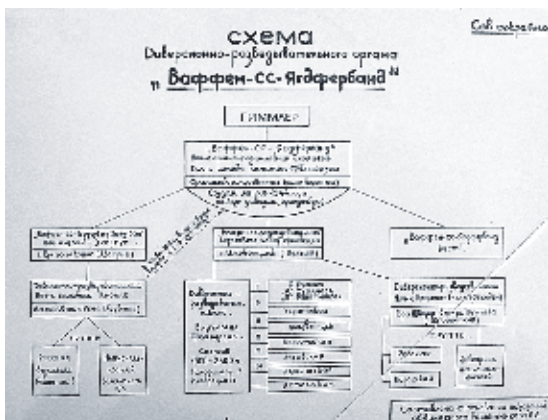
3. ДОКУМЕНТИ ПРО УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945) І ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД:

- робочі агентурні справи, справи оперативної розробки на керівників УПА та підпілля ОУН: Василя Бея, Василя Галасу, Дмитра Клячківського, Романа Кравчука, Уляну Крюченко, Василя Кука, Дмитра Маївського, Василя Охримовича, Василя Сидора, Романа Тучака, Петра Федуна, Романа Шухевича, Ріхарда Ярого (документи каральних органів, оригінали документів підпільників – листівки, брошури, бофони, робочі записи затриманих або вбитих підпільників, їхні фотографії);
- справи на різні ланки ОУН і УПА, зокрема на провід ОУН в Україні («Берлога»), Львівський крайовий провід («Пропасть»), Золочівський окружний провід («Яма») тощо;

- розшукові справи на учасників ОУН і УПА та інших антирадянських організацій, які існували в 1939–1960 рр.;
- робочі справи агентури, справи групової оперативної розробки на керівників Української греко-католицької церкви (Йосипа Сліпого та ін.), учасників сект тощо.

4. Літерні справи:

- про розвідувальні та контррозвідувальні, диверсійні й каральні органи нацистської Німеччини, її союзників та пособників із числа радянських громадян, які діяли на тимчасово окупованій території УРСР у період Другої світової війни;

Приклад розробки нацистських формувань органами держбезпеки СРСР

- про розвідувальні та контррозвідувальні органи США, Англії, ФРН, Франції, Італії, Ізраїлю, інших держав;
- про вжиті заходи щодо захисту економіки країни.

Справи оперативного обліку

Справа оперативного обліку містить агентурно-оперативні та інші документи, що відображають організацію і результати контррозвідувальної діяльності в різних **формах**, а також по **лініях** (церква, наука, виробництво, транспорт, освіта тощо) і **об'єктах** (заводи, фабрики, університети, школи, товариства, творчі колективи і т. д.). Поділяються на *справи групової оперативної розробки, справи оперативної розробки, розшукові справи, справи оперативного спостереження, справи оперативної перевірки та літерні справи.*

СПРАВУ ГРУПОВОЇ ОПЕРАТИВНОЇ РОЗРОБКИ заводи́ли під час розслідування ворожої (для радянської держави) діяльності групи осіб. Такі справи стосувалися тих, кого підозрювали у шпигунстві чи іншій ворожій діяльності й мали достовірні докази щодо цього. Це могли бути радянські громадяни та іноземці, що постійно проживали в СРСР або ж мешкали в «капіталістичних країнах» і приїжджали в СРСР на короткий час.

Приклад. Для нейтралізації найактивніших і пов'язаних між собою «націоналістичних елементів» в Українській РСР, причетних до розповсюдження самвидаву, КГБ влітку 1971 року почало розробку спецоперації під кодовою назвою «Блок». Партійне керівництво спустило відповідну вказівку.

Під час оперативно-розшукових заходів в поле зору органів держбезпеки потрапили Іван Світличний, Іван Дзюба, В'ячеслав Чорновіл, Сергій Параджанов, Василь Стус, Євген Сверстюк та ще багато українців, що мешкали в різних містах.

Заарештований В'ячеслав Чорновіл

Кагебісти виявили зв'язки фігурантів у справі «Блок» з демократами з Москви, причетними до випуску позацензурного альманаху «Хроніка поточних подій», діяльності «Ініціативної групи із захисту громадянських прав у СРСР». Також вони нібито налагоджують контакти з окремими «єврейськими націоналістами» і «кримськотатарськими

автономістами» для створення в СРСР масового опозиційного руху.

Спецоперація КГБ УРСР «Блок» тривала п'ятнадцять років, останні її документи датовані 1986 роком. Справа складалася з понад 200 томів і була знищена у 1990–1991 роках. Залишилися лише доповідні КГБ керівництву партії, у яких щодня фіксували, що робиться в країні, — квінтесенція усіх доносів, протоколів допитів тощо. У цій справі є близько 700 доповідних.

СПРАВУ ОПЕРАТИВНОЇ РОЗРОБКИ заводили щодо окремих громадян, яких підозрювали на підставі доказів у шпигунстві чи іншій ворожій діяльності. Так само фігурантами могли бути як радянські громадяни та іноземці, що постійно проживали в СРСР, так і ті, хто приїжджав у СРСР з «капіталістичних країн» ненадовго.

РОЗШУКОВУ СПРАВУ заводили на тих, хто переховувався від переслідування органів радянської влади — кого вважали терористами, диверсантами, зрадниками Батьківщини, карателями, а також на учасників вільного руху, агентів імперіалістичних розвідок та

емісарів закордонних антирадянських організацій,

Приклад. 1944 року НКГБ УРСР розгорнув широкомасштабний оперативний захід «Берлога» для пошуку членів проводу ОУН і особисто Романа Шухевича. На провідника 31 жовтня 1945 року завели розшукову справу «Вовк». У його пошуках одночасно брали участь 700–800 оперативних працівників.

Інформація про ліквідацію «Вовка» надходила тричі, щоразу була неточною, а тому пошуки тривали до 5 березня 1950 року.

СПРАВУ ОПЕРАТИВНОГО СПОСТЕРЕЖЕННЯ заводили на «особливо небезпечних державних злочинців», які відбули покарання та могли зацікавити противника, а також на тих, хто був відомий через свою попередню воювальну діяльність.

Приклад. Репресивна система колишніх підпільників у спокої не лишала. Після перебування у таборах ГУЛАГу їх продовжували «перевиховувати» партія і КГБ.

Для цього у липні 1967 року було створене спеціальне П'яте управління КГБ. Спочатку передбачався невеликий штат, але вже у 1983 році в структурі управління було 15 відділів із надзвичайно розмаїтим полем діяльності.

П'яте управління опікувалося релігійними організаціями, дисидентами, діяльністю зарубіжних «ідеологічно-підривних центрів» на території СРСР, студентами й викладачами, громадськими організаціями, твор-

Література, захоплена у Романа Шухевича після його ліквідації

чими союзами, профспілками, творчими спілками, спортивними організаціями, ідеологічно-інформаційною роботою серед громадян, рокерами, футбольними фанами, панками... І це ще не повний перелік.

Політично «неугодними» були й радянські неформали

«Перевиховання» колишніх підпільників також належало до компетенції ідеологічного підрозділу. А таких вистачало: приміром, у Львівській області станом на 1 лютого 1981 року 21 296 мешканців були причетні до діяльності підпілля. З них 9632 повстанці, решта — «бандпособники» і спецпоселенці.

СПРАВУ-ФОРМУЛЯР відкривали на окремих осіб, яких підозрювали в підривній діяльності проти СРСР. Після 1954 року термін замінили назвою «справа оперативної перевірки».

СПРАВУ ОПЕРАТИВНОЇ ПЕРЕВІРКИ заводили на особу або групу радянських громадян чи іноземців та осіб без

громадянства, що постійно проживали в СРСР та щодо яких були отримані матеріали, які давали підставу підозрювати їх у проведенні ворожої Радянському Союзу роботи, але вимагали перевірки.

Приклад. Відомий український історик та голова Центральної ради Михайло Грушевський одразу після повернення з еміграції в Україну з березня 1924 року потрапив під тотальний нагляд чекістів, і на нього завели справу-формуляр.

Згодом більшовицька спецслужба прагнула представити його лідером підпільної організації «Український національний центр». Для цього фабрикувала-ся справа-формуляр, численні агенти повідомляли про керівну роль Грушевського у цій неіснуючій структурі. Лише у двох перших томах справи-формуляра вміщено донесення понад 40 із них.

<p>1924</p> <p>СПРАВА ФОРМУЛЯР Ч 1022/1900.</p> <p>Відділ Секретариат Відділ Кооп. ч.</p>		
<p>Підтвердження обліку об'єкта</p>		
<p>Відомості особисті</p> <p>Прозвіщення</p> <p>Місце та соціальне становище</p> <p>Відносини з родичами</p> <p>Національність</p> <p>Політичні переконання</p> <p>Професія або ремісничий чи інший вид громадської діяльності</p>	<p>Грушевський Михайло Сергійович Р-В-1966, в. Холми Сім членів</p> <p>УСРР, Українець</p> <p>професор - історик баснописець</p>	

Сторінка із справи-формуляра на Михайла Грушевського

Літерні справи вели за **лініями і напрямками** контррозвідувальної роботи або за **об'єктами**.

У першому випадку літерні справи заводили залежно від обсягу і місцевих особливостей роботи за тією чи іншою лінією. До них належали справи з боротьби з американською розвідкою, з українськими та іншими націоналістами, з антирадянськими елементами, з сектантами тощо.

Приклад. Літерна справа «Контроль-К» стосувалася диверсійно-розвідувальної організації німецької націонал-соціалістичної партії, яка діяла під прикриттям фірми «Контроль К». 15 жовтня 1933 року на ім'я Сталіна була направлена доповідна записка, що в Маріуполі і Миколаєві розкрита і частково ліквідована така організація.

Осередки та резидентури цієї організації були розкриті в оборонних цехах ряду заводів, у портах та військових частинах. Слідство встановило, що німецькій розвідці були нібито передані рецепти танкової спецсталі, дані про роботу оборонних цехів, інформація про підводні човни, торпедоносці та інші військові кораблі. По справі заарештували 28 осіб.

За об'єктами літерні справи заводили на найважливіші відомства, галузі промисловості, підприємства, наукові установи, служби і підприємства залізничного та водного транспорту, військові та інші об'єкти, до яких проявляли або могли проявити інтерес іноземні розвідки.

Приклад. Літерну справу № 231 «Про організацію контррозвідувальної роботи в Управлінні будівництва ЧАЕС та субпідрядних будівельно-монтажних організаціях» підрозділ КГБ у Прип'яті завів 17 жовтня 1972

року. Це було пов'язано зі зростанням обсягу будівельно-монтажних робіт на Чорнобильській АЕС.

Контррозвідувальна діяльність на будівництві Чорнобильської АЕС та у Прип'яті була спрямована на пошук агентів-нелегалів, колишніх членів ОУН та УПА, осіб, засуджених за особливо небезпечні державні злочини, запобігання диверсіям з боку іноземних спецслужб та ворожих елементів. Також опікувалися захистом економічної безпеки підприємства, розслідували надзвичайні ситуації. Пильно вишукували підбурювачів антигромадських проявів на виробництві.

Аварія на ЧАЕС

Найцікавіше в оперативних матеріалах — агентурні донесення. Їхня унікальність у тому, що вони передають безпосереднє сприйняття дійсності людьми, які часто не підозрювали, що їхню поведінку, розмови чи навіть думки (у листах і щоденниках) відстежують.

Спецслужби володіли глобальними відомостями, які охоплювали різні сторони суспільно-політичного

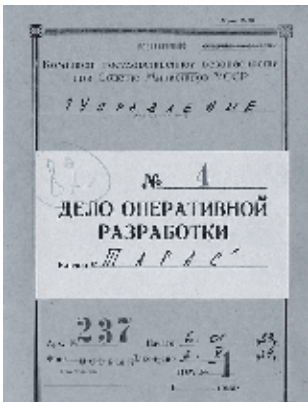
життя. Про це свідчить значна кількість негласних помічників — агентів органів державної безпеки, їх склад, завдання, які вони виконували, а також способи і прийоми збору інформації.

Завербовані співробітниками репресивних органів секретні агенти формували **АГЕНТУРНУ МЕРЕЖУ**. До неї також належали резиденти, утримувачі конспіративних квартир чи пунктів зв'язку, інформатори.

Таємні інформатори стежили за всім, що відбувається: чи немає «контрреволюційних елементів», випадків саботажу, фактів використання службового становища в антирадянських цілях, чи виконуються покладені на установи завдання. Вони інформували про реакцію населення в найрізноманітніших питаннях — від обговорення рішень ЦК на черговому партійному з'їзді до чуток про локальну катастрофу, трагедію чи авіакатастрофу.

Для конспірації інформатори трималися як неактивні противники радянської влади, водночас намагалися увійти в довіру адміністрації, зав'язати з нею тісні контакти. Оперативники аналізували отримані від інформаторів відомості і на їх основі формували завдання для більш кваліфікованих таємних співробітників — агентів.

Агенти писали донесення власноруч і підписували псевдонімами із зазначенням дати. Вносити будь-які зміни в повідомлення секретних співробітників категорично забороня-

Обкладинка агентурної справи Богдана Сташинського — «Тараса», вбивці Степана Бандери

нялося. Зрідка до робочих справ могли долучати довідки, складені оперативним працівником за усною інформацією агента.

Дуже часто репресивні органи вербували агентів із числа близьких та рідних особи, яка їх цікавила. Такі агентурні повідомлення є дуже цінними, адже у спілкуванні з близькими та рідними люди зазвичай розповідають найінтимніше, діляться думками і переживаннями з приводу актуальних подій.

Приклад. Для агентурного повідомлення ГПУ по справі так званих «УКПістів» (представників української комуністичної партії) агент скористався приватною ситуацією:

«12 червня 1927 р. в неділю (на трійцю) мені довелося піти гуляти в поле з однією дівчиною [...], ми з нею розташувалися під одним кучерявим кущиком в тіні і почали вести між собою різні розмови.

Знаючи добре, що громадянка була колись дочкою одного великого хуторянина — поміщика, німця, який свого часу мав більше сотень працівників-наймитів, експлуатуючи їх для своїх прибутків [...] я вирішив почати з нею розмову на тему „Переворот влади“, маючи на меті дізнатись які-небудь безглузді меншовицькі новини, а можливо і небезпечні для влади чутки.

Я почав розмову з різними підходами, вдаючи із себе учня „кадетського корпусу“, про який не маю уявлення, доводячи їй, що коли б не революція, я був би якимсь губернатором, а революція мені все завадила, і я її ненавиджу.

При цих словах у моєї Лізоньки, як вогонь, горіли щочки і спалахнули очі. Вона міцно обійняла мене за

шию, поцілувала і заговорила: „Хоч одну людину знайшла, яка підходить мені в усіх відношеннях“.

Ага, думаю собі, нарешті тебе зловив. Давай далі [...]. „Ванечка, — каже вона, — якщо ти мене любиш, як я тебе, я скажу тобі один спосіб, за допомогою якого ми можемо позбутися від радянської влади і від комуни“.

Мені здригнулося як ніколи, серце моє кам'яніє. Пика, яка нещодавно цілувала мене, стала мені огидною[...]. Але потім схаменувся у зв'язку з важким міжнародним становищем і бандитським звірячим вчинком імперіалістів, починаючи з убивства т. Воровського і закінчуючи Войковим, я вирішив прийняти спокійний вигляд, граючи роль співчуваючого контрреволюціонера.

Я почув: „Ти знаєш, Ваня, тут є одна організація, яка має листування із закордоном. Там є хороші хлопці. Вони і мене запрошують до них, але я боюся. Організація ця каральна [...]».

Очевидно, що відбулося із Лізонькою після спілкування із хлопцем-агентом, який за важливу оперативну інформацію отримав винагороду.

Дані про винагороду за інформацію важливі при вивченні агентурних донесень. За ними можна зробити висновки про регулярність, періодичність, розміри виплат. У матеріалах особової справи агента містився лист обліку видачі винагороди секретному співробітнику. Відомчі інструкції рекомендували брати у агентів розписку про отримання грошей. У листах обліку відзначалася сума винагороди і час її видачі. Розписки до справ не додавалися.

З одного боку, майбутня премія заохочувала агента працювати інтенсивніше та якісніше. А з іншого —

агент іноді банально видумував оперативну інформацію та подавав її співробітнику репресивного органу задля отримання грошей. Отриману від агента інформацію співробітник ЧК — КГБ мав перевіряти та співставляти з іншими оперативними даними. Однак іноді це зробити було неможливо.

На агентурних повідомленнях позначалося багато факторів: особисті якості агента, його погляди, взаємини з оточуючими тощо. Найчастіше в донесеннях проглядається особиста зацікавленість інформатора.

Ось *приклад*, коли агентка не передавала оперативнику цінну інформацію, а намагалася захистити себе та свою родину від помсти односельчан.

«Доводжу до Вашого відома, що громадянка села Привілля Харитина Ліонова, дружина гр. Ліонова Івана, є контрреволюціонеркою, якось 13 травня 1921 р. доводила моєї матері, що сучі сини комуністи, ви тільки знаєте, що грабувати і оббирати селян, потім доводила, що якщо прийдуть бандити, то за дві секунди знесуть з лиця землі, говорила, що якщо ще прийдуть заарештовувати мого чоловіка, то я твоєму голову рознесу. Так що прошу прийняти це до відома».

Слід звертати увагу, що агентурні донесення, в яких прочитується особистісний фактор, є доволі суб'єктивними джерелами та викликають мало довіри.

Нерідко агенти працювали на органи держбезпеки з примусу і давали недостовірну чи неповну інформацію або взагалі намагалися уникнути співпраці. Також досить часто траплялися випадки, коли агенти свідомо заплутували своїх зверхників із ЧК — КГБ і вели власну гру чи діяли за спланованою підпіллям спецопера-

цією проти радянських спецслужб. Проте чимало агентів справді віддано працювали на репресивні органи і свідомо, а іноді із завзяттям зраджували ще вчорашніх друзів, рідних та близьких.

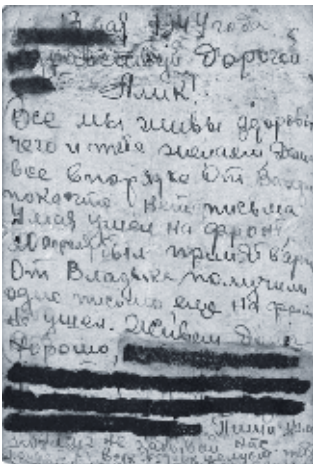
Для відділення правдивої від брехливої інформації у агентурних повідомленнях можна застосовувати ті самі методи та інструменти, що й до матеріалів архівно-слідчих справ.

ПЕРЛЮСТРАЦІЯ КОРЕСПОНДЕНЦІЇ була ще одним засобом для отримання необхідної для репресивних органів інформації. Обов'язковому перегляду підлягала вся міжнародна і вхідна внутрішня кореспонденція. Ці документи теж є джерелом інформації.

Завдяки перлюстрації органи держбезпеки вилучали також матеріали для оперативних розробок ЧК — КГБ й конфіскували листи, що містили державну таємницю або мали контрреволюційний характер.

Прикладом «контрреволюційного» меморандуму може бути витяг із доповідної начальника 2-го спецвідділу НКВД УРСР Івана Куріцина наркому внутрішніх справ УРСР Івану Серову від 3 січня 1941 року, у якій той зачитував листа з Дрогобиччини:

«...Любий і дорогий брат. Опишу тобі наше життя. Большевик свою частину Польщі назвав Західною Україною, під багнетами змушували всіх людей голосу-

Приклад перлюстрованого листа, який пройшов політичний контроль і з якого була вилучена «заборонена» інформація

вати, що хочемо належати до Росії, і оголосили на увесь світ, що люди з радістю й добровільно просили про приєднання до Росії.

Це є страшний караул, безправ'я, терор і примус, досягнутий насильством над бідним і беззахисним народом. Жахлива й страшна більшовицька й комуністична влада. У піснях і газетах на увесь світ для пропаганди вихваляються, що тут воля, радість, щастя й благополуччя, а немає в усьому світі такої убогості й неволі, як під червоними катами більшовиками.

Вся влада в жидівських руках, усі опираються на велике підлабузництво й брехню, тут немає милості, жалості й справедливості. Більшовики говорять, що влада робітничо-селянська, а тут сам жид при владі, і над робітниками, над селянством і взагалі шпигунство з боку розбійників.

Якби всі ці держави обрушилися на Росію й цим принесли б існуючому народу волю й звільнення від більшовицького ярма. Це була б справедлива заслуга перед богом і усім миром.

Тут народи, пригноблені більшовиками, тільки чекають на таку милість, коли б хто почав воювати з більшовицькою Росією, тоді б тут усі повстали й допомогли, і та вся більшовицька Червона армія сама б перетворилася би в білу.

Якби скинути із себе й з усієї Росії те ярмо й гніт тих червоних катів. Прошу тебе, дай цей лист почитати у своєї парафії через ксьондза пробоща, іди в комітет польських організацій» (Михайлина Коротек, село Трейнець, 210 пов. Мостиска, Дрогобицька обл.).

Іншим *прикладом* є інформаційне повідомлення голови КГБ при Раді Міністрів УССР Віталія Нікітченка про результати перлюстрації листів радянських військовослужбовців, дислокованих у Чехословаччині 30 жовтня 1968 року.

«...Контрреволюції до нас вдалося зайняти керівні пости. Тут, як і раніше, дають всі обіцянки, а самі свою справу продовжують.

У найнадійніших місцях засіла контра. У школах, інститутах учителі та професори викладають учням і студентам наклепницькі нападки на Радянський Союз, на соціалізм, а ця патлата молодь їм охоче вірить.

Контрреволюція поки ще не здається, обстановка залишається напруженою, контра тут звіріше, ніж фашисти...»

Слід звертати увагу, що матеріали перлюстрації кореспонденції є доволі достовірним джерелом, оскільки їхні автори переважно не здогадувалися про те, що їхні листи читають.

Важливими для дослідження є також матеріали зовнішнього спостереження.

Зовнішнє спостереження (наружное наблюдение, «наружка» або НН) — це негласні заходи спостереження за поведінкою і діями людей на вулиці, в громадських місцях або при у транспорті. Її виконували розвідники служби зовнішнього спостереження органів КГБ або агенти за завданням оперативних підрозділів.

У 1961 році виділили окрему специфікацію — **візуальне спостереження (визуальное наблюдение, ВН)**. Паралельно залишилося **спостереження (наблюдение, Н)**. Служба «Н» установлювала апаратуру для прослу-

ховування телефонних ліній на будь-яких об'єктах — від квартири до робочих кабінетів.

Під час зовнішнього спостереження органи держбезпеки проводили також **ОПЕРАТИВНО-ТЕХНІЧНІ ЗАХОДИ** — дії, пов'язані з негласним застосуванням оперативної техніки.

Захід «Д» — проведення негласного обшуку в квартирі, номері готелю тощо особи, що розробляється.

Захід «Т» — встановлення прослуховування об'єкту спостереження на вулиці.

Захід «У» — встановлення спецтехніки (фото- та відеоапаратури) на об'єкті, де потрібно проводити негласний запис інформації.

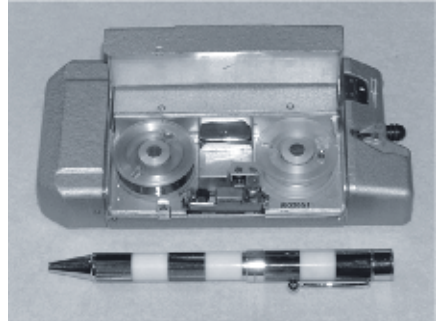
Захід «Н-Екстра» — встановлення мікрофонного контролю за об'єктом на 6–8 годин.

Захід «М» — прослуховування міжнародних ліній зв'язку не більше як 20 днів.

Захід «Е» — злом сейфів, столів, валіз із метою виїмки вмісту, таємного фотографування чи перлюстрації.

Захід «ЕФ» — таємне фотографування задля отримання компрометуючих документальних матеріалів.

Захід «МТ» — перлюстрація пошти та контроль об'єкта за допомогою хімічних засобів. На особисті речі та предмети побуту об'єкта наносили хімічні «мітки». Торкаючись цих речей, людина переносила «мітки» на свою кореспонденцію. Такі листи виявляли за допомо-

Для оперативних потреб органи КГБ використовували міні-диктофони «Мошка» та «Мезон»

гою спеціальної техніки на поштових відділеннях і брали на оперативний контроль.

Але й від такого прискіпливого спостереження іноді вдавалося втекти.

Прикладом тут може бути останній командир УПА Василь Кук, якого звільнили з-під варти, однак ніколи не припиняли стежити за ним.

Члени проводу ОУН Михайло Степаняк, Василь Кук і Петро Дужий після виходу із ув'язнення, 1960-ті роки. Фото зроблене прихованою камерою

«У процесі спостереження за Куком, — писали чекісти у звіті, — зафіксовано низку фактів, які дають підстави вважати, що він міг використати визволення від кримінальної відповідальності і наступне перебування на волі для продовження антирадянської діяльності та вчинення інших злочинів. При його виїздах в Ленінград у 1965 році і в Москву в 1969-му відзначено, що він поводив себе підозріло, застосовував різні хитрощі з метою виявлення переслідування. В обох випадках

йому вдавалося втекти від зовнішнього спостереження і безконтрольно повертатися до Києва».

Слід звертати увагу, що до зібраних оперативних матеріалів завжди долучали виписки з офіційних документів про спосіб життя особи, яку розробляли, її діяльність, заняття, довідки з місць колишньої служби, місця народження і прописки. Весь зібраний матеріал уважно вивчався. Такі документи містять важливі біографічні дані для дослідження.

При перегляді друкованих книг, навіть найлояльнішого змісту, відзначалися зроблені господарем замітки в тексті і підкреслення. Аналізуючи документи, написані від руки, вдавалися до «каліграфічної експертизи».

Як і у випадку з АСС, до оперативних матеріалів іноді долучалися матеріали інтелектуальної діяльності осіб, яких розробляли репресивні органи: теоретичні огляди з різних наукових питань, статті, рукописи, оригінали епістолярію, проекти постанов партійних і радянських органів тощо.

Дуже часто із зібраних оперативним шляхом матеріалів формували списки осіб, що цікавили репресивні органи за відповідними категоріями. Так, скажімо, у системі архівів СБУ збереглися списки поліцейських Другої Речі Посполитої, чинів жандармерії і службовців тюремних відомств, колишніх чинів царської адміністрації, монархічних організацій, осіб, які підлягали позбавленню виборчих прав, репатріантів і реемігрантів, учасників парамілітарних організацій, що співпрацювали із нацистською владою, колишніх білих офіцерів тощо.

Цей масив документів було виділено в окремий фонд, що зараз зберігається в системі архівів СБУ під

назвою «Колекція друкованих видань». Більш детальну характеристику таких документів ми подамо в наступному розділі.

Іноді в оперативних матеріалах трапляються навіть перевірки різного роду чуток. В інструкції ЧК з цього приводу відзначалось: *«Не притримуватись упередженої думки про непотрібність використання різних чуток. Ігнорувати останні в жодному разі не можна, треба тільки кожну чутку по можливості ретельно перевіряти і з'ясовувати її джерела. Найчастіше чутка може бути причиною порушення кримінальної справи»*.

Після того як оперативні матеріали були достатньо «наповнені» кримінальним матеріалом на людину, справу «реалізовували». Тобто передавали її в судові чи позасудові інстанції, заводили слідчі справи. На підставі зібраної інформації людей компрометували, дискредитували, вербували, заарештовували, порушували клопотання про висилку тощо.

Варто зазначити, що оперативні матеріали пред'являли на судових засіданнях у виняткових випадках. Особливу увагу приділяли зашифровці агентури, запрошення в суд секретних співробітників строго регламентувалося.

Оперативні матеріали запечатували в окремий пакет і під грифом «Цілком таємно», з поміткою «Розкрити тільки голові судового засідання / військового трибуналу», відправляли разом із матеріалами слідства.

Після використання документи знову опечатували та у конверті долучали до справи з окремим описом. Підсудний чи захисник могли ознайомитися з документами тільки в крайньому випадку.

Слід звертати увагу, що ступінь достовірності відомостей, що містяться в оперативних матеріалах, установити доволі складно. Якщо матеріали перлюстрації кореспонденції підтверджуються витягами з листів, то інформація з агентурних повідомлень багато в чому залежала від суб'єктивного сприйняття секретних співробітників, їхніх особистих якостей чи ставлення до об'єкту розробки.

Використані джерела та рекомендована література

Білокін С. Чекісти і справа-формуляр Михайла Грушевського [Електронний ресурс]

<http://slovoprosvity.org/2017/08/15/chekisty-i-sprava-formulyar-myhajla-hrushevskoho>

В'ятрович В. Історія України з грифом «Секретно».
Харків, 2014

В'ятрович В. М., Кулик І. М., Лошак В. В., Шпак А. В. Право на правду: Практичний poradnik із доступу до архівів.
Львів, 2012

www.library.ukma.edu.ua/fileadmin/documents/news/posibnyk_pravo_na_pravdu.pdf

Галузевий державний архів СБУ: Путівник. Автори-упорядники В. М. Даниленко та ін. Харків, 2009

http://history.org.ua/LiberUA/epubl_2009_sbu/epubl_2009_sbu.pdf

Забілий Р. Як КГБ «перевиховував» колишніх повстанців [Електронний ресурс]

www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/29/37231

Зінченко О. Листи з Праги: 1968 рік у матеріалах КГБ
[Електронний ресурс]
www.istpravda.com.ua/articles/2018/08/21/152809

Іванченко В. Квітка в червоному пеклі: життєвий шлях
Людмили Фої. Торонто; Львів, 2009

Контрразведывательный словарь. Высшая школа КГБ
им. Ф. Э. Дзержинского. М., 1972
http://genocid.lt/KGB/ci_dictionary.pdf

Литвиненко В., Огороднік В. Військова цензура та політичний
контроль у частинах Червоної армії та Військово-мор-
ського флоту [Електронний ресурс]
www.istpravda.com.ua/articles/2018/05/11/152445

Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной
безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедче-
ский анализ. Тернополь, 2010
<http://resource.history.org.ua/item/0005698>

ІНШІ МАСИВИ ДОКУМЕНТІВ

Масив документів радянських репресивних органів насправді дуже великий. Окрім категорій справ, розглянутих у попередніх розділах, у системі архівів СБУ є й інші документальні джерела, що можуть доповнити вже виявлену інформацію, допомогти з верифікацією та перевіркою тих чи тих відомостей або знадобитися як самостійне джерело.

«Колекція друкованих видань» у фондах ГДА СБУ та регіональних архівів, як уже відзначалося, створена в результаті оперативно-розшукової діяльності радянських репресивних органів. В оперативному архіві КГБ УРСР її започатковано у грудні 1959 року, документи ж надходили до неї до 1991-го включно. Вони стосуються історії та діяльності органів державної безпеки УРСР, СРСР, спецслужб іноземних держав тощо. Увійшли сюди й документи архівних фондів підрозділів Центрального апарату КГБ УРСР, терміни відомчого зберігання яких закінчилися, але за своїм змістом вони представляли науково-історичну цінність. До цього масиву документів було долучено також друковані видання, рукописи, тексти лекцій про роботу спеціальних служб, довідкову літературу, спогади ветеранів органів держбезпеки, списки осіб, яких вона розшукувала чи які перебували в неї на обліку, трофейні документи тощо.

Окрім того, до колекції входять:

- обвинувальні висновки щодо діяльності «контрреволюційних організацій» в СРСР та УРСР. Ці матеріали формувались на основі найбільш показових слідчих справ, що їх вели в ЧК — КГБ, і використовувались як навчальні посібники для майбутніх чекістів;
- документи про діяльність комісій, що розслідували масові розстріли та поховання 1937–1941 років у Биківнянському лісі під Києвом, розстріли політичних в'язнів на початку німецько-радянської війни, Катинський розстріл тощо;
- документи про злочини нацистів на території України під час Другої світової війни;
- документи, вилучені співробітниками державної безпеки у 1944–1955 роках у вбитих і заарештованих учасників українського визвольного руху (ідеологічні матеріали; розпорядження та інструкції керівництва ОУН і УПА; звіти; офіційні, пропагандистські, навчальні та дитячі видання; періодичні видання; листівки, звернення та летючки; листування);
- періодичні видання КГБ СРСР і КГБ УСРР («Сборник КГБ СССР», 1987–1991; «Сборник статей по вопросам агентурно-оперативной и следственной работы Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР», 1959–1987);
- навчальна та навчально-методична література з оператив-

Кліше для виготовлення єговістської літератури, вилучені співробітниками органів держбезпеки

но-розшукової діяльності, про боротьбу чекістів з українським, білоруським, литовським, латвійським та естонським визвольними рухами;

- добірки матеріалів з історії органів і військ ВУЧК — ГПУ — НКВД — МГБ — КГБ СРСР та УРСР («История советских органов государственной безопасности», «Советская военная контрразведка», «Деятельность органов государственной безопасности СССР на современном этапе»);
- видання з історії спецслужб періоду Російської імперії, радянських органів держбезпеки, спецслужб країн світу.

ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНІ ДОКУМЕНТИ радянських репресивних органів — численні зведення, доповідні записки центральних і місцевих органів ЧК — КГБ — є дуже цінними для дослідження, бо містять важливу інформацію про політичні, соціально-економічні та культурні процеси, що відбувалися в Україні та світі впродовж 1917–1991 років, окреслюють специфіку регіонів, подають характеристики на окремих політичних, громадських діячів, місцевих партійних, радянських і господарських керівників.

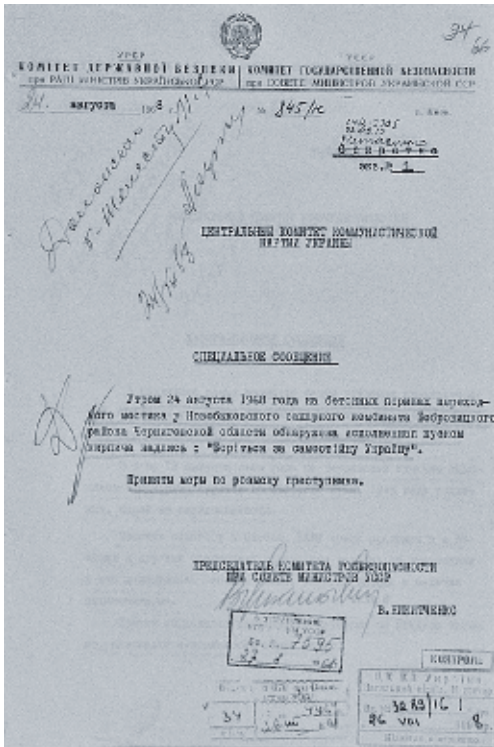
Органи держбезпеки готували ці матеріали для вищого політичного керівництва, партійних та радянських органів у регіонах. Класифікувати їх можна:

- за приналежністю: інформаційно-аналітичні зведення

Печатки, які використовували українські націоналісти для підробки документів

- та звіти Центрального апарату ЧК — КГБ та їх місцевих відділів;
- за часом: періодичні звіти центрального апарату ЧК — КГБ та їх місцевих органів; одно-, три-, семиденні, декадні, двотижневі, щомісячні зведення місцевих органів держбезпеки;
- за предметом (надзвичайні події, резонансні справи тощо).

«Боріться за самостійну Україну!» Спецповідомлення КГБ УРСР від 24 серпня 1968 року

Ясна річ, що інформаційно-аналітичні зведення мають суб'єктивний характер, адже особи, які їх складали, у своєму аналізі явищ і подій не виходили за ідеологічні настанови панівної партії. Однак це не означає, що творцям таких документів поголовно були властиві ілюзорність, неадекватне сприйняття дійсності, недостовірність у передачі історичних подій. Попри свої класові упередження, політичні погляди чи кон'юнктуру, автори інформаційно-аналітичних зведень хоч-нехоч відображають реальність, у якій жили й яку описували. Тож намагаючись збагнути суть чи тло певних історичних явищ, цими джерелами нехтувати не варто.

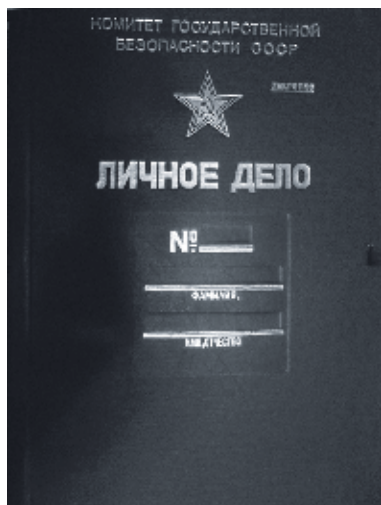
Найбільше інформаційно-аналітичних повідомлень зберігається у фонді Секретаріату ГПУ — КГБ УРСР. Його початки можна прослідкувати фрагментарно з 1930 року, детальні ж структура та функції були встановлені 26 серпня 1952 року й не зазнали кардинальних змін до 1991-го.

У цьому фонді зберігаються:

- протоколи нарад при керівництві ГПУ — КГБ;
- вказівки та орієнтування ГПУ — КГБ з оперативних питань;
- доповідні, спецповідомлення, довідки, оперативні зведення про боротьбу з контрреволюційними організаціями, українськими націоналістичними організаціями, шпигунською діяльністю іноземних розвідок проти СРСР, реагування населення на ті чи ті події в УРСР, СРСР та світі;
- статистичні зведення про перебіг репресивних операцій проти «антирадянських елементів»;
- зведення про стан охорони державного кордону СРСР та оперативного обслуговування прикордонної смуги;
- зведення зовнішнього нагляду за іноземними консульствами;
- спецповідомлення й зведення про автокатастрофи та зведення про стан безпеки дорожнього руху тощо.

Фонди особових справ колишніх співробітників Органів державної безпеки (ЧК — КГБ) сягають 1918 року й охоплюють також військовослужбовців і вільнонайманих працівників. У фонді ГДА СБУ зберігаються:

- особові справи на колишніх співробітників Центрального апарату ЧК — КГБ УРСР;

Обкладинка особової справи співробітника

- особові справи на колишніх співробітників УНКВД — УКГБ УРСР по Дрогобицькій і Львівській областях, Києву та столичній області;
- документи про розслідування службових злочинів співробітників органів держбезпеки республіки.

Нормативно-розпорядчі документи — цей фонд містить накази, вказівки, розпорядження та матеріали колегій і нарад республіканських та союзних органів державної безпеки. В Україні практично не збереглися документи цього типу

з 1919-го до першої половини 1930-х. Натомість починаючи з 1937 року всі види нормативно-правових і розпорядчих документів органів держбезпеки УРСР є.

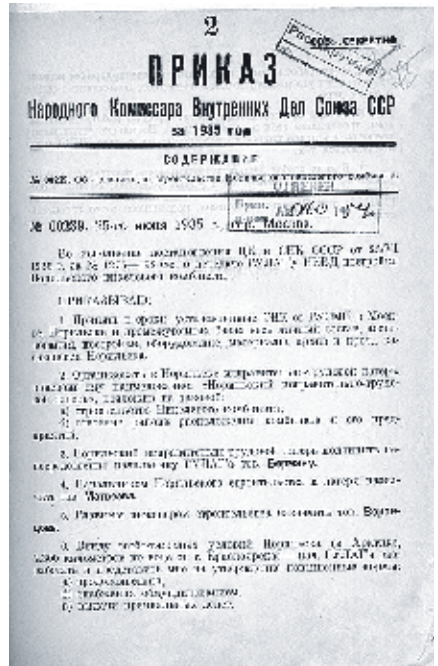
У фонді зберігаються:

- накази і вказівки керівництва органів державної безпеки УРСР (з 1921-го);
- накази і вказівки керівництва органів державної безпеки СРСР (з 1934-го);
- протоколи засідань, доповіді та рішення колегії КГБ при Раді Міністрів УРСР, КГБ УРСР (з 1961-го);
- доповідні, вказівки, огляди, орієнтування по лініях і напрямках оперативної діяльності, щодо особового складу, по всьому комплексу забезпечення діяльності органів державної безпеки СРСР (з 1946-го);

- доповідні, вказівки, огляди, орієнтування по лініях і напрямках оперативної діяльності, щодо особового складу, по всьому комплексу забезпечення діяльності органів державної безпеки УРСР (з 1945-го).

Матеріали 2-го управління НКГБ – КГБ. Цю контррозвідальну структуру створено в лютому 1941 року у складі союзного й республіканських органів держбезпеки. Під час Другої світової війни вона здійснювала активні оперативні заходи проти розвідально-підривної діяльності спецслужб нацистської Німеччини, її союзників та інших країн, проводила контррозвідальну роботу в економіці, на особливо важливих об'єктах оборонного значення, розшукувала ворожу агентуру, зрадників, карателів та інших державних злочинців.

Провідним контррозвідальним підрозділом 2-го управління залишилось і в повоєнний час. У липні 1959 року на нього також було покладено контррозвідальну роботу на залізницях, морському й річковому транспорті, в цивільній авіації, засобах зв'язку. А з 1967-го – і роботу проти розвідальних центрів держав – учасниць НАТО та інших країн, розшук аген-

Приклад наказу НКВД СРСР

тів-нелегалів іноземних розвідок, оперативне забезпечення поїздок радянських громадян за кордон, захист державних таємниць, контррозвідувальну роботу у промисловості та на транспорті.

У фонді зберігаються:

- контрольні-наглядові справи щодо стану оперативної роботи УКГБ областей по лінії 2-го управління;
- контрольні-наглядові справи щодо найбільш важливих об'єктів оперативної зацікавленості 2-го управління;
- документи щодо припинення розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб;
- документи щодо оперативної діяльності з проникнення до іноземних розвідцентрів;
- документи контррозвідувального захисту науково-економічного комплексу та транспорту;
- документи контррозвідувального вивчення виїзду радянських громадян за кордон;
- справи щодо розшуку особливо небезпечних злочинців, членів нацистських каральних органів.

МАТЕРІАЛИ 3-ГО УПРАВЛІННЯ КГБ започатковано у вересні 1983 року, коли на органи держбезпеки було покладено завдання контррозвідувального забезпечення МВД, військових комісаріатів, штабів цивільної оборони і військово-будівельних частин. З цією метою й утворено 3-тє управління КГБ УРСР і відповідні підрозділи в його обласних управліннях. Воно займалося передусім захистом названих структур від проникнення агентири противника, забезпеченням надійного контролю за збереженням державної і військової таємниці, спри-

янням органам МВД у підтриманні належного порядку та боротьбі зі злочинністю.

МАТЕРІАЛИ 5-ГО УПРАВЛІННЯ МГБ — КГБ. Створений у липні 1946 року, цей підрозділ зосереджувався на попередній оперативній розробці осіб, підозрюваних у ворожій діяльності; оперативних заходах із припинення спроб проникнення агентури ворожих розвідок у секретні частини державних установ, організацій, промислових підприємств і наукових закладів; розшуку авторів і розповсюджувачів антирадянських анонімних документів.

Із 1950 року 5-те управління також займалося боротьбою з «антирадянським елементом» серед церковників та сектантів. 23 липня 1959 року воно було об'єднане в один контррозвідувальний підрозділ із 2-м управлінням КГБ УРСР.

У фонді зберігаються справи:

- з документами про оперативну перевірку, розробку та розслідування щодо осіб, причетних до зради радянських підпільних організацій, які діяли на окупованій нацистами території України (1943–1948);
- оперативного листування щодо розслідування надзвичайних подій на території України в промисловості, на водному та повітряному транспорті, в сільському господарстві (1956–1959);
- з матеріалами листування МГБ УРСР про боротьбу з «антирадянськими елементами» в середовищі церковників і сектантів (1948–1951).

МАТЕРІАЛИ 6-ГО УПРАВЛІННЯ КГБ, створеного 1982 року, містять комплекс документів, що відображають функції

цього підрозділу, а саме: оперативний захист об'єктів науки та промисловості від розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб, захист таємниць, викриття та попередження диверсійно-терористичної діяльності, попередження та розслідування надзвичайних подій, особливо на об'єктах з підвищеною вибуховою, пожежною, радіаційною та токсичною небезпекою.

У фонді зберігаються документи контррозвідувального забезпечення Чорнобильської АЕС.

МАТЕРІАЛИ 7-ГО УПРАВЛІННЯ МГБ — КГБ. Створений 31 січня 1950 року, цей підрозділ займався зовнішнім спостереженням, ідентифікацією осіб, проведенням арештів та обшуків. До 1960 року неодноразово реорганізовувався, але його основні функції не змінювалися. Опісля 7-ме управління займалося тільки зовнішнім спостереженням, групу арештів та обшуків було ліквідовано. У такому вигляді проіснувало до 1991-го.

МАТЕРІАЛИ 9-ї СЛУЖБИ КГБ. Цей підрозділ вирішував завдання з охорони й безпеки членів Політбюро ЦК КПРС і Політбюро ЦК КПУ, державних і політичних діячів зарубіжних країн, які перебували в Києві й УРСР, а також офіційних заходів, що відбувались в Україні за участю осіб, які підлягали охороні цієї службою.

МАТЕРІАЛИ УПРАВЛІННЯ БОРОТЬБИ З БАНДИТИЗМОМ МВД, УПРАВЛІННЯ 2-Н ТА 4-ГО УПРАВЛІННЯ МГБ — КГБ: до цього фонду ввійшли документи підрозділів, на які покладалися завдання боротьби з визвольним рухом ОУН і УПА, а також із закордонними центрами українських націоналістів.

Управління боротьби з бандитизмом (ББ) НКВД (згодом МВД) УРСР створено 17 березня 1942 року. Ліквідо-

вано в березні 1950-го. Кримінальні справи й матеріали, що були до цього часу в його провадженні, передано у відділ розшуку злочинців МВД УРСР.

У січні 1947 року ЦК ВКП(б) та уряд СРСР постановили на боротьбу з ОУН та УПА скерувати органи держбезпеки. На управління 2-Н МГБ УРСР покладалися завдання оперативної протидії антирадянському підпіллю в Західній Україні. Функціонувало воно до 1954-го.

4-те управління МГБ СРСР, створене 12 червня 1946 року, головним завданням мало спершу розшук державних злочинців, а з початку 1950-х — боротьбу з підпіллям ОУН. Крім того, цей підрозділ займався розшуком співробітників і агентури іноземних розвідок і контррозвідувальних органів, осіб, які співпрацювали з нацистськими спецслужбами в роки Другої світової війни, учасників каральних акцій і масового знищення мирного населення, поліцейських, співробітників німецької окупаційної адміністрації, зрадників Батьківщини. 9 березня 1960 року 4-те управління розформовано, його підрозділи об'єднано з 2-м управлінням КГБ УРСР.

У фонді зберігаються:

- доповідні записки, спецповідомлення обласних управлінь МГБ УРСР про результати роботи, проведені оперативні заходи та військові операції проти ОУН та УПА;
- щоденні, щомісячні, щоквартальні та щорічні зві-

Світлини повстанців і бофони УПА, вилучені співробітниками держбезпеки

- ти обласних управлінь НКБ — МБ — КБ про боротьбу з українським визвольним рухом у 1944–1954 роках;
- трофейні документи: інструкції, протоколи нарад керівників ОУН, накази командування УПА, а також зізнання захоплених органами держбезпеки оунівських функціонерів про діяльність ОУН та УПА;
  - оперативні розробки членів центрального та регіональних проводів ОУН;
  - матеріали радіоігор органів МГБ із закордонними центрами ОУН;
  - повідомлення про захоплення або ліквідацію ватажків підпілля тощо.

Використані джерела та рекомендована література

В'ятрович В. М., Кулик І. М., Лошак В. В., Шпак А. В. Право на правду: Практичний poradnik із доступу до архівів. Львів, 2012

www.library.ukma.edu.ua/fileadmin/documents/news/posibnyk_pravo_na_pravdu.pdf

Галузевий державний архів СБУ: Путівник. Автори-упорядники В. М. Даниленко та ін. Харків, 2009
http://history.org.ua/LiberUA/epubl_2009_sbu/epubl_2009_sbu.pdf

Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. Тернополь, 2010

<http://resource.history.org.ua/item/0005698>

Словничок

Бандит — цей термін слідчі та оперативники використовували як для учасників антирадянських організацій чи формувань, так і для членів дійсно кримінальної банди.

Бандпособник — особа, яка допомагала антирадянським організаціям чи формуванням.

Активний допит — допит із застосуванням фізичних і психологічних методів впливу на заарештованого.

Перлюстрація кореспонденції — таємна читка кореспонденції, що здійснювалася з метою збирання відомостей інформаційного характеру; вилучення матеріалів, які могли послужити підставою для оперативних розробок ЧК — КГБ; конфіскації листів, що містили державну таємницю або таких, що мали «контрреволюційний» характер.

Профілактика — проведення співробітниками органів держбезпеки бесід з особою (особами) для того, щоб за допомогою переконання, залякування чи шантажу спонукати її (їх) до поведінки, потрібної органам.

Політична стаття — 54-та стаття Кримінального кодексу УРСР (58-ма стаття КК РРФСР відповідно), яка передбачала покарання за «контрреволюційну діяльність» — діяння проти радянського ладу і комуністичної ідеології («зрада Батьківщини», «терористичний акт», «допомога міжнародній буржуазії», «шпигунство», «збройне повстання» тощо).

БОРОГ НАРОДУ — особа, засуджена за політичною статтею КК (термін існував у КК УРСР у 1927–1960 роках).

СЕКСОТ — СЕКРЕТНИЙ СОТРУДНИК (рос.) — особа, завербована органами держбезпеки для того, щоб таємно виконувати їхні завдання, передусім — надавати інформацію про настрої осіб, які перебувають у полі зору спецслужб; «донощик».

РОЗРОБКА — всебічне вивчення особи (групи осіб) органами держбезпеки для подальшого її арешту, профілактики чи проведення оперативних комбінацій.

НАРУЖКА, НН, НАРУЖНОЕ НАБЛЮДЕНИЕ (рос.) — негласні заходи спостереження за поведінкою і діями осіб, що розроблялися, під час їхнього перебування на вулиці, в громадських місцях або при пересуванні на транспорті; здійснювалося силами розвідників служби зовнішнього спостереження органів ЧК — КГБ або агентами за завданням оперативних підрозділів.

ПРОСЛУШКА (рос.) — прослуховування помешкання та/або телефону чи розмови на вулиці за допомогою оперативно-технічних засобів.

ОЧНА СТАВКА — одночасний перехресний допит двох або більше осіб з метою порівняння їхніх свідчень та усунення суперечностей між ними.

ВЕЩДОК — ВЕЩЕСТВЕННОЕ ДОКАЗАТЕЛЬСТВО (рос.) — речовий доказ, матеріальний предмет (документ, фотографія, аудіозапис, знаряддя злочину тощо), який допомагає в розкритті злочину чи виступає підтвердженням до обвинувачення.

К/Р ЕЛЕМЕНТ — КОНТРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ЕЛЕМЕНТ — особа або організація, яку комуністичний режим звинувачував у ворожій, антирадянській діяльності. Термін більш характерний для 1920–1950-х років.

А/С ЕЛЕМЕНТ — АНТИСОВЕТСКИЙ ЕЛЕМЕНТ (рос.) — те саме, що к/р елемент. Термін більш характерний для другої половини ХХ ст.

Буржуазні націоналісти — з точки зору радянської термінології — ті, хто виступають за незалежність своїх країн від СРСР або широку автономію; або за збереження національної ідентичності та проти політики національної асиміляції. Термін трактувався дуже широко для цькування тих, хто не підтримував офіційну національну політику в СРСР.

Троцькісти — у вузькому значенні — послідовники комуністичного революціонера, згодом радянського партійного і державного діяча Лева Троцького, який перебував в опозиції до Йосипа Сталіна. У часи Великого терору 1937–1938 років термін використовувався як ярлик для звинувачення однієї з категорій «ворогів народу».

СКОРОЧЕННЯ ТА АБРЕВІАТУРИ

ВМН — ВЫСШАЯ МЕРА НАКАЗАНИЯ (рос.) — найвища міра покарання, або найвища міра соціального захисту (смертна кара)

ВЧК (ВСЕРОССИЙСКАЯ ЧРЕЗВЫЧАЙНАЯ КОМИССИЯ ПО БОРЬБЕ С КОНТРЕВОЛЮЦИЕЙ) (рос.) — Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією

ИНО (Иностранный отдел) ГПУ (рос.) — Іноземний відділ ДПУ

ИТЛ (исправительно-трудовые лагеря) (рос.) — виправно-трудова табори

КГБ (Комитет государственной безопасности) при Совете Министров СССР/УССР (рос.) — Комітет державної безпеки при Раді Міністрів СРСР/УРСР

К/Р — контрреволюція, контрреволюційний

КТР — каторжні трудові роботи

МВД (Министерство внутренних дел) (рос.) — Міністерство внутрішніх справ

МГБ (Министерство государственной безопасности) (рос.) — Міністерство державної безпеки

НКВД (Народный комиссариат внутренних дел) (рос.) — Народний комісаріат внутрішніх справ

НКГБ (Народный комиссариат государственной безопасности) (рос.) — Народний комісаріат державної безпеки

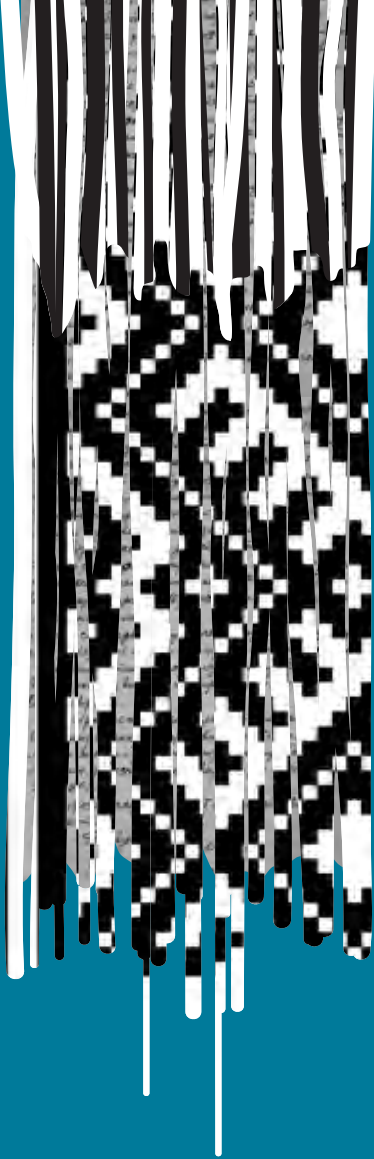
(О)ГПУ (Объединенное) Государственное политическое управление) (рос.) — (Об'єднане) Державне політичне управління

ОСО (Особое совещание) (рос.) — Особлива нарада

РКМ (рабоче-крестьянская милиция) (рос.) — робітничо-селянська міліція

УГБ (Управление государственной безопасности) (рос.) — Управління державної безпеки

**від архіву
до медіа**

ОТАР ДОВЖЕНКО

медіаексперт, співредактор онлайн-видання
MediaLab, керівник моніторингового центру
громадської організації «Детектор медіа»

www.facebook.com/otardovzhenko

ЯК ЖУРНАЛІСТОВІ ПИСАТИ ПРО ІСТОРІЮ

Історія має справу з вічним, журналістика — із сьогоденним. Тому, щоб конвертувати історичне дослідження в журналістський матеріал, автор мусить прийняти правила, за якими працюють медіа, й піти на певні компроміси, щоби текст був зрозумілим для широкої аудиторії. Йдеться не про приземлення або спрощення науково-дослідницької розвідки, а про її перетворення на розповідь про минуле, здатну захопити, розважити, навчити сучасну людину.

Журналістський текст — це не те саме, що дослідження. Тому не потрібно намагатися вмістити все, що ви знайшли, досліджуючи свою тему: до вашого тексту (чи циклу текстів, якщо ви маєте кілька окремих історій) має ввійти тільки найважливіше й найцікавіше. З погляду історика журналістський текст завжди буде неповним і не досить глибоким. І навіть журналістові, який дуже занурився в тему, може видатись, що від нього вимагають занадто спростити розповідь. Та саме ця поверховість, спрощеність і узагальненість дає шанс бути почутим людьми, які не читають історичних праць і не ходять до архівів самі.

ОБЛИШТЕ НАУКОВИЙ СТИЛЬ. Журналістський матеріал має бути написаний просто, без специфічної термінології та складного синтаксису. Видання *National Geographic History* говорить до своїх читачів мовою, зрозумілою і допитливому школяреві, і пенсіонерові. З другого боку, слід уникати й вульгарного розмовного стилю, притаманного жовтій пресі. Визначаючи стилістику свого тексту, зважте, чи використовували б ви саме ці слова й конструкції, розповідаючи історію іншій людині.

Ось приклад. «Постать Євгена Коновальця є важливою ланкою неперервності історії українського визвольного руху. Він та його соратники одні з перших стали на шлях реалізації ідеї української державності та зрушили українське суспільство до шляху визвольної боротьби. Своєю діяльністю вони запалили наступне покоління діячів ОУН та УПА» (з тексту Ігоря Дерев'яного «Євген Коновалець та контакти УВО і ОУН із Литвою», «Історична правда»: www.istpravda.com.ua/articles/2018/05/13/152450).

Авжеж, ми розуміємо, що хоче сказати автор. Але чи варто казати це саме так? «Постать Коновальця» — це і є сам Коновалець. «Стали на шлях реалізації ідеї» — почали втілювати ідею (зауважмо, що «шляхів» у цьому реченні два — «реалізації» і «визвольної боротьби»). І навряд чи ви коли-небудь всерйоз використовуєте слово «діяльність»; тоді навіщо спілкуватись у такий спосіб із читачем? Часто це робиться для того, щоб надати тексту урочистості, наголосити на важливості того, про що йдеться... Але ефект виходить протилежний: читач просто пропускає рядки, що не несуть змістового навантаження. Або й геть покидає читання.

Журналістський текст — це завжди історія (в сенсі *story*). Це значить, що вона має сюжет і героїв.

Героями можуть бути люди, які вже померли, — ви відтворите те, що з ними сталося, процитуєте їхні слова або документи, що фіксують їхні дії чи свідчать про їхню долю. Про будь-яке явище, будь-яку подію минулого краще розповідати через історію людини. Говорячи про організацію, спільноту, інституцію і навіть державу, ніколи не забувайте про людей, які за нею стоять.

Сюжет може бути як розвитку дії (ви описуєте, що відбувалося з героями), так і розвитку думки (ви вибудовуєте логіку роздумів, які допомагають зрозуміти сенс давно минулих подій). В обох випадках читач поступово відкриватиме для себе історію, дізнаючись щось нове.

Визначте предмет свого тексту. Це — людина чи подія, час, у який ця людина діяла чи подія відбувалась, процес, у якому вона брала участь? Чи історія, яку розповідають знайдені документи та свідчення, є достатньо типовою? Пишучи, приміром, про репресованого, який довів свою невинуватість у радянському суді, не забувайте, що то радше виняток, а не правило, бо мільйонам інших так не пощастило.

Журналістський текст читають недовго. Це не обов'язково значить, що ви повинні штучно скорочувати його, викидаючи важливі речі. Важливо, щоб заголовок тексту, лід (підзаголовок) і перші два-три абзаци були побудовані так, щоб не відлякати читача, а навпаки — затягнути його в подальше читання, показавши інтригу, парадоксальність, унікальність історії, про яку йтиметься далі. Журналісти добре знають, що так треба ро-

бити з новинами, але часто забувають про актуалізацію тексту, працюючи з аналітичними та публіцистичними форматами.

ЗАГОЛОВОК ПЕРЕДУСІМ ПРИВЕРТАЄ УВАГУ ЧИТАЧА ДО ТЕКСТУ. Хоч яким геніальним та ексклюзивним є матеріал, якщо читач не зверне увагу на заголовок, він може й не прочитати тексту. Водночас не можна зловживати увагою аудиторії, скандалізуючи заголовки та вводячи ними в оману. Наприклад, «Секрет золота Полуботка розкритий» можете написати лише в разі, якщо так воно насправді, але не тоді, коли у вашому тексті є тільки гіпотези чи версії.

Заголовки, звичні для наукових статей і розвідок, не підходять для журналістських матеріалів категорично. Наприклад, заголовки з сайту historians.in.ua «Насилля в архітектурі: від ХХ століття до сьогодні — пошуки шляхів подолання» або «Пам'ять про конфлікти й діалоги поляків із сусідніми народами в культурному ландшафті столиці Польщі» розкривають тему тексту («про що»). Натомість для журналістського матеріалу тут головне — передати ідею, себто «те, що я хочу сказати цим текстом».

Заголовок повинен відповідати форматові видання, для якого готуєте матеріал. До прикладу, в багатьох онлайн-виданнях стандартом є складені заголовки, де перша частина — образна чи метафорична, що привертає увагу та інтригує, друга — більш інформативна, що розкриває, власне, тему тексту.

Ось кілька прикладів з «Історичної правди»:

- **Заморожене минуле. Радянська Україна серед Льодовитого океану**

- Пірати дніпровських порогів. Річкова війна 1919–1921
- Полковник і самота. Особисте життя Євгена Коновальця
- Великий блеф. Кампанія набору в дивізію «Галичина» як маніпулятивна технологія

Це не єдиний можливий формат заголовка в цьому виданні. Проте, якщо ви запропонуєте редакції текст під заголовком «Таємниці минулого» чи «Герої не вмирають», слід бути готовим до того, що редактор змінить заголовок на той, який, на його думку, привертатиме увагу читачів і відобразатиме сенс тексту ефективніше.

Значна частина аудиторії онлайн-видань приходить із соціальних мереж, де тексти відображаються у вигляді сніпета — іконки, що включає заголовок, підзаголовок (лід) і картинку.

Ось приклад також з «Історичної правди»:

Навіть якщо це видання відвідує професійна аудиторія, прицільно зацікавлена в історії, картинка (обкладинка книжки), заголовок і лід відсікають практично

всіх випадкових читачів — окрім тих, кому щось каже прізвище Меланхтон.

А ось інший приклад:

Промовиста карикатура з упізнаваними персонажами, заманливий заголовок, а в ліді — запитання, відповідь на яке, як може сподіватись читач, буде даний у матеріалі.

Ви не завжди можете передбачити, яким буде сніпет вашого майбутнього матеріалу в соцмережах (це залежить від редактора, верстки й формату видання тощо), однак готовий текст, який можна здавати замовникові — це текст із заголовком, лідом/підзаголовком, логічним початком і логічним завершенням.

Медійники називають першу частину тексту *nut graph* (абзац-«горішок»): він повинен розкривати суть матеріалу, а не бути настільки вичерпним, щоби відохотити людей читати далі.

Погляньмо, як зроблений *nut graph* у матеріалі про справу Івана Сіяка. «П'ять років у сталінських конц-

таборах провів сотник УГА і старшина армії УНР Іван Сі-як. Життя його, разом із понад тисячею інших в'язнів, обірвала куля енкаведиста у карельському урочищі Сандармох. Через понад півстоліття розсекречену архівну справу взяв до рук його правнук і повний тезка — журналіст Іван Сіяк. У його родині історію прадіда — адвоката і активного борця за свободу — переповідали як *сімейну легенду* («Радіо Свобода»: www.radiosvoboda.org/a/28999555.html).

«Приманкою», яка повинна зачепити аудиторію, тут є не лише постать героя, а й згадка про сімейну історію. Помилкою були би глобальні узагальнення та «лірика» на початку тексту («Споконвіку Україна боролась за свою незалежність» тощо): починайте з яскравого, сильного, незвичного, парадоксального, з того, що зачепить читача. Такий початок англійською називається *kicker*.

Щоб виробити звичку не починати з узагальнень, корисно читати якісні англомовні журнали — *The New Yorker*, наприклад.

ЧИТАЧ ЗАЗВИЧАЙ НЕ ЗНАЄ ІСТОРІЇ. Не те що на фаховому, а часто навіть на найзагальнішому рівні — для багатьох навіть освічених людей історичні факти, імена й дати залишилися у забутій шкільній програмі.

Змиріться з тим, що прізвища Судоплатов, Азеф або Горліс-Горський не кажуть читачеві нічого, він не в курсі, про що йшлося у Третньому універсалі, а про сталінські репресії знає тільки те, що вони були. Тому необхідно *пояснювати абсолютно все*. До прикладу, згадуючи НКВД і НКГБ, слід не тільки *розшифрувати аббревіатури*, а й пояснити, чим займалось одне й друге відомство.

Втім, абрєвіатури слід розшифрувати завжди, окрім найвідоміших: перший раз у тексті треба написати, наприклад, «Всеукраїнський центральний виконавчий комітет», а далі можна вже — ВУЦВК.

Це стосується також *географічних назв*. Якщо ви пишете про Сандармох, Соловки або Степлаг, більшість читачів не зможуть уявити, де це й наскільки далеко від дому опинився в'язень. У найкращому разі для них це все — «Сибір». Гугл-карти дають можливість власноруч створити карту з відстанню від дому героя до місця за-слання, яка дасть зрозуміти, як це насправді далеко. Якщо карта в матеріалі недоречна, принаймні поясніть, де розташоване згадуване місце.

ЗВАЖАЙТЕ НА ЦІЛЬОВУ АУДИТОРІЮ ВИДАННЯ, ДЛЯ ЯКОГО ПИШЕТЕ. Якщо читачі молодші за 35 років, тобто ще не народились або були дітьми в момент розпаду Радянського Союзу, їм мало що скажуть слова «перебудова» і «путч», прізвища Масол, Кравчук чи Єльцин. Уявлення цих людей про історію другої половини ХХ ст. вкрай міфологізовані та пунктирні. Натомість старша аудиторія може залишатись під впливом ще радянських пропагандистських міфів або новітньої політичної пропаганди.

Слід уникати використання ініціалів у текстах: ця практика, що збереглася з радянських часів, неприйнятна для сучасних медіа. Ініціали замість імен знеособлюють та знецінюють людей, про яких пишете.

До прикладу: «Про „політичність“ й світський слід в анафемі гетьмана Мазепи свідчить хоча б факт листа гетьмана Івана Скоропадського до київського митрополита Й. Кроковського» (з матеріалу Андрія Бовгири

«„Гетман-изменник“: конструювання образу Івана Мазепи у XVIII ст.» на сайті historians.in.ua). З літери «Й» перед прізвищем митрополита читач навряд чи здогадається, яке ім'я він мав (Йоасаф).

Якщо ж прізвище не залишає сумнівів у тому, про кого йдеться (Берія, Сталін, Бандера абощо), його цілком достатньо. В інших випадках слід використовувати ім'я і прізвище (Роман Шухевич, Северин Наливайко тощо). Винятком може бути псевдонім, частиною якого є ініціал, на кшталт О. Генрі.

Документи — це ілюстрації. Наводячи, наприклад, сканокопію протоколу допиту вашого героя або газетної вирізки сімдесятирічної давнини, мусите усвідомлювати, що 95% читачів не заглиблюватиметься в цей текст, а лише кине оком, як він виглядав. Якщо для вас важливо, щоб документ або його частину прочитали, наведіть цитату в тексті. Проте майте на увазі, що надто довгі цитати читачі так само схильні пропускати, тому варто вибрати найбільш промовистий уривок, а решту стисло переказати.

Наводячи або згадуючи документ, поясніть його значення і статус людини, яка його підписала. Наприклад, слова «член Крайової ексекютиви й ідеологічний референт ОУН» необізаному читачеві нічого не скажуть, чим згадувана людина займалася в організації, яким був її ранг і статус.

Посилатися на джерела слід обов'язково. Це свідчитиме про прозорість тексту, читачі довірятимуть вам як автору. Якщо ви готуєте матеріал для онлайн-видання, відразу розставляйте гіперпосилання. Онлайн-журнал WAS — одне з найякісніших популярних видань про

історію в Україні — використовує традиційний для наукових публікацій формат списку літератури в кінці, але це видається надмірністю: абсолютна більшість читачів не користуватиметься цим списком, а посилання в квадратних дужках по тексту дезорієнтують і відвертають увагу. Якщо ваше джерело відсутнє в інтернеті, просто назвіть його (наприклад: історик такий-то в книжці з такою-то назвою пише...).

Публікації у ЗМІ — це не факти. Те, що ми сьогодні називаємо журналістськими стандартами, почало діяти порівняно нещодавно, і то лише в західних демократіях. У пресі ж іще першої половини ХХ ст. ви знайдете дезінформацію, пропаганду, видавання бажаного за дійсне, недостовірні посилання, використання чуток і припущень, підміну фактів оцінками. Тож згадка про певну подію чи факт у тогочасних ЗМІ не має подаватися як прямий доказ того, що все було саме так. Особливо це стосується преси тоталітарних держав і тих періодів, коли в країні відбувається збройний конфлікт чи політичне протистояння.

Чудовий приклад демонструє проект «Харьковские старости» (www.starosti.com.ua), який публікує газетні вирізки сторічної давнини. Зараз на «Старостях» 1918 рік, Харків укотре перейшов з-під однієї влади до іншої, й ви можете пересвідчитись, що тогочасні газети публікували сумнівні (та, ймовірно, цензуровані) новини: «В Купянском уезде после большевиков на многих станциях осталось множество разного военного имущества, которое некоторые учреждения выражают желание забрать себе. Приняты меры к сбору имущества в военные склады. Рьльский уездный комендант в Кур-

щине доносит, что население очень благожелательно относится к большевикам и враждебно к украинцам и немцам, особенно после аннулирования предыдущего земельного закона. В уезде много преступников и агитаторов» (www.starosti.com.ua/starosti/polozhenie-v-harkovshchine).

Опублікувавши таку цитату без контексту, автор-маніпулятор може зробити з неї які завгодно політично забарвлені висновки, а необізнаний читач і поготів.

БУДЬТЕ СТРИМАНІ В ОЦІНКАХ. Мета журналістського тексту — не нав'язати читачеві ставлення до людини, події чи явища (цим займається пропаганда), а дати йому достатню поживу для роздумів і формування власної думки. А намагання наситити текст емоційними епітетами майже завжди шкодить його якості. Твердження, що депортованих кримських татар везли «в нелюдських, принизливих умовах, які завдавали людям величезних страждань», не дасть читачеві ні уявлення, ні відчуття того, наскільки жахливими були ці умови. Ба більше, це саме формулювання можна вжити і в іншому контексті — наприклад, описуючи пасажирів львівських маршруток. Подайте конкретні умови й дозвоьте читачеві самому їх оцінити.

Це ж стосується морально-етичних оцінок. Кожен читач має власні етичні мірила: хтось уважатиме українських повстанців, які наприкінці 1940-х здавалися радянській владі, негідними зрадниками, а хтось назве їхній вчинок виправданим і розумним. Ваше завдання — розповісти про те, хто, коли й за яких умов це робив, давши достатньо інформації для самостійного осмислення.

Об'єктивність у журналістиці вочевидь недосяжна: це філософська категорія. Тому твердження, що журналіст має бути завжди об'єктивним, некоректне. Коли так кажуть, мають на увазі, що автор повинен бути:

- **безстороннім**, тобто, описуючи конфлікт, не ставати на жодну його сторону. Якщо є різні версії того, що відбулось, автор має викласти їх і може дати їм обґрунтовану оцінку, але не замовчувати ту, яка йому не подобається;
- **незаангажованим**, тобто не отримувати вигоди від просування однієї зі сторін конфлікту й не бути його учасником. Чи слід нам вважати заангажованим журналіста, робота якого оплачується зарубіжним фондом, створеним для просування певних цінностей (лівих, правих, демократичних тощо)? Принаймні, про такий зв'язок мають право знати читачі;
- **неупередженим**, тобто вміти дистанціюватися від власного ставлення до того, що він досліджує, й не робити припущень про те, що досі не з'ясоване. Неупередженість — це не байдужість, а готовність до того, що дійсність не вписуватиметься в матрицю авторових уявлень і переконань;
- **нейтральним**, тобто добирати слова, які не програмують читачів на певне ставлення до описуваних людей, фактів і подій. Ця настанова суперечить прагненню багатьох журналістів «називати речі своїми іменами», яке можна задовольнити в форматі колонки. Нейтральність важлива ще й тому, що безапеляційні оцінки можуть відштовхнути від вашого тексту людей, які мають інший погляд на ситуацію. Назвіть радянські війська в Україні 1944 ро-

ку загарбниками — і частина аудиторії не сприйматиме вашого матеріалу далі; назвіть визволителями — і відлякаєте іншу частину. Ви позбавите цих людей шансу змінити свою думку, ознайомившись із фактами.

НЕПРИЙНЯТИМ Є ТЕНДЕНЦІЙНИЙ ДОБІР ФАКТІВ І СВІДЧЕНЬ, які відповідають авторовій гіпотезі. Конструюючи таким чином реальність, журналіст ризикує не лише своєю персональною репутацією, а й довірою аудиторії до редакції ЗМІ, в якому опубліковано матеріал.

ФАКТИ ТА КОМЕНТАРІ ПОВИННІ ПОДАВАТИСЬ ОКРЕМО. Автори, які працюють із усними чи письмовими спогадами очевидців історичних подій, часто забувають, що це лише суб'єктивне відображення в пам'яті окремої людини. Те, що вона пам'ятає про певні часи, зовсім не обов'язково узгоджується з історичними фактами. Так і з'являються, наприклад, тексти про те, яким гуманним був нацистський окупаційний режим порівняно з радянським, побудовані на спогадах про «добрих німецьких солдатів», що пригощали дітей шоколадом і платили за воду з криниці. Такі спогади, звісно, важливі, але повинні подаватись у контексті й доповнюватись фактами.

АВТОРСЬКЕ «Я», СЕБТО ПИСАННЯ ВІД ПЕРШОЇ ОСОБИ АБО ВВЕДЕННЯ СЕБЕ В ТЕКСТ ЯК ГЕРОЯ, доцільне у випадку, коли опис дій автора не просто важливий, а необхідний для розуміння того, про що йдеться. Наприклад, якщо автор сам ділиться спогадами, або процес його творчих пошуків і відкриттів сам по собі становить частину історії. В абсолютній більшості випадків необхідності в цьому немає, і «якання» автора є просто способом піджив-

лення його марнославства. Однією з форм недоречного включення автора у текст є писання про себе у третій особі — «автор цих рядків», «ваш автор» і так далі.

Ось приклад. «Щойно Корреспондент потрапляє в нічим не примітний жовтий будинок на вул. Золоторітській у Києві, вхід до якого багато років був закритий для більшості українців, заступник директора цієї установи Володимир Бірчак з усмішкою попереджає: „Ви знайте — якщо що, в СБУ тепер на вас є папочка! Поки що тонка, а там подивимось!“» (Архів смерті. СБУ повністю відкрила документи радянських спецслужб, <https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3516417-arkhiv-smerti-sbu-povnistui-vidkryla-dokumenty-radianskykh-spetssluzhb>).

Цей пасаж міг би бути поданий так: «„Ви знайте — якщо що, в СБУ тепер на вас є папочка! Поки що тонка, а там подивимось“, — з усмішкою попереджає Володимир Бірчак, заступник директора архіву Служби безпеки України. Вхід до цього жовтого будинку на Золоторітській у Києві багато років був закритий для більшості українців».

Неприйнятно в журналістиці й говорити про себе у множині — «ми проаналізували», «ми дослідили» або що, як це часто роблять у пострадянській (псевдо)науці.

ЗВАЖАЙТЕ НА СПЕЦИФІКУ ЖАНРУ. Щоб розповісти історію, засновану на архівних документах, можна використати різні форми журналістського тексту. **Інформаційні** (новинні) жанри можуть знадобитися, якщо вам потрібно розповісти про свою знахідку.

Аналітика передбачає докладний розбір («розкладання по полицях») обраної проблеми та пошук від-

повіді на запитання, важливе або цікаве для аудиторії. Правильна аналітика заснована на багатьох джерелах, вимагає виваженого підходу, врахування різних аргументів — зокрема тих, із якими ви як автор не погоджуєтесь.

Публіцистика (колумністика, есеїстика) дозволяє не тільки розповісти історію, а відрефлексувати її, висловивши власну думку, поділившись із читачем асоціаціями та емоціями. Щоправда, навіть суб'єктивна думка звучить переконливо для широкої аудиторії лише тоді, коли вона обґрунтована — автор пояснює, чому він вважає саме так.

Жанр *художнього репортажу* добре підходить для розповідання історій, заснованих на документальних свідченнях. Заснований на фактах, простір між якими заповнюється доконструйованою художньою реальністю, репортаж надає історії з минулого живого звучання. Польський репортажист Маріуш Щигел у своїх книжках про Чехію за допомогою мемуарів та архівних документів відтворив цілий пласт історії ХХ ст.

У сучасних медіа межі жанрів розмиті — можна поєднувати елементи різних жанрів і навіть жанрових груп, конструюючи свій текст у спосіб, який найкраще підходить для вашої розповіді. Проте важливо, щоб матеріал залишався цілісним. Почавши з докладного відстороненого розбору документальних свідчень репресій, а згодом зірвавшись на пафосне таврування злочинів радянського режиму, ви щонайменше спантеличите читача.

Ольга Попович

історик, член ради фонду «Наш вибір»

www.facebook.com/olga.popovych.9

ФЕЙКИ, ДЕЗІНФОРМАЦІЯ ТА ПРОПАГАНДА: ЯК АРХІВИ МОЖУТЬ ЇХ ДОЛАТИ

Інформація виконує одну з ключових ролей у конфліктах та війнах, і супротивники активно її використовують, щоб здобути перемогу над противником. Особливо в останні роки, з появою гібридних воєн, для яких інформаційна складова є однією з визначальних. Архівні матеріали при цьому можуть бути вагомим знаряддям. Журналістам важливо розуміти і як їх використовують у такій війні, і — найважливіше — як вони можуть допомогти протистояти такого роду атакам.

Давніше в інформаційних війнах супернику протистояли впровадженням цензури, закриттям кордонів чи конфіскацією накладів газет і журналів. Сьогодні ж, коли інтернет зробив інформаційне поле глобальним, зробити це майже неможливо. Зрештою, часто це просто суперечить засадам ліберальних демократій.

Один із найсвіжіших прикладів — гібридна війна, яку проти України веде Росія, котра не тільки застосує збройне втручання чи сприяє у створенні та підтримці незаконних збройних формувань на території тимчасово окупованих частин Донецької і Луганської областей, але й веде війну в інформаційному просторі. Від того, що саме світ знатиме від нас про події, залежить, чи Україні буде надано допомогу, чи буде запроваджено санкції проти Росії.

Більше того, залежно від історичного нарративу, який поширюють і підтримують медіа, сама подія може отримати цілковито протилежні трактування. Як-от було з Євромайданом / Революцією гідності. З українського боку вони інтерпретуються як протест молоді, тлумачаться історичним небажанням України залишатися під впливом Росії. Інформаційні ж потуги Росії робили й роблять усе, щоб показати протестувальників «фашистами», мало не спадкоємцями націонал-соціалізму часів Другої світової війни.

Іноді агресорові достатньо заплутати та дезорієнтувати якомога більшу кількість зацікавлених читачів/слухачів, щоб ті, хто міг би надати допомогу, не змогли прийняти жодного рішення і вагалися щодо реальної картини тих чи тих подій і фактів. Історичні нарративи з використанням фейкових новин, поширенням дезінформації та відвертої чи завуальованої пропаганди є інструментами такої інформаційної війни.

ІСТОРИЧНИЙ НАРАТИВ — явище, що має досить широке трактування. Саме поняття «нарратив» означає «оповідання, розповідь». Давньогрецький філософ Аристотель називав нарративом таке представлення фактів

доповідачем, коли слухач їх розуміє так, як цього хоче оповідач. Це мистецтво переконання за допомогою історичних аргументів — як правдивих, так і наближених до правди, або ж і геть вигаданих. Основою історичних наративів є факти та їх інтерпретація. Наратив є інструментом, завдяки якому автор інтерпретує минуле, так звана вторинна система моделювання*.

ПРОПАГАНДА — навмисна, систематична спроба сформувати сприйняття того чи того явища, маніпулювання пізнанням і безпосередньою поведінкою, щоб досягти запланованого результату. Це цілеспрямований вплив на осіб чи соціальні групи з метою залучити на свій бік прихильників і союзників, нав'язувати їм свої переконання й задати бажані моделі поведінки. Мистецтво наративу використовується у пропаганді**.

ДЕЗІНФОРМАЦІЯ — впровадження слухача у помилкове думання через подання помилкової чи фальшивої (вигаданої) інформації. Це фабрикування даних, тактика знеславлення (обмовляння, наклепів), яку використовують для дискредитації противника. Створення та поширення інформації, яка вводить в оману, або творення неправдивої інформації має на меті заподіяти шкоду візерункові країни, обраної мішенню такої ін-

---

* <https://dictionary.cambridge.org/>, Metodologiczne problemy narracji historycznej. Pod red. Jana Pomorskiego. Lublin: Wydaw. UMCS, 1990. 205 s., Struktura narracji historycznej, przeł. Elżbieta Wilczyńska. „Białostockie Studia Literaturoznawcze” 2010, nr 1, s. 9-27, Wprowadzenie do historii. Jerzy Topolski. Poznań, Wydawnictwo Poznańskie, 2009. 162 s.

** Propaganda & Persuasion. Garth. S. Jowett and Victoria O'Donnell. Sage Publications, 2012. 432 p.

формаційної атаки. Дезінформація відрізняється від пропаганди тим, що вона зосереджується на негативі, вводить в оману й викликає розчарування. Це процес системних дій*.

ФЕЙК-НЬЮЗ, ФЕЙК — подання фальшивих або ж напіввигаданих новин, що мають створити у слухача/читача/глядача оманливе сприймання реальності. Мета поширення фейків — ігнорування правди та конструювання вигаданої дійсності. Фейк може працювати на зміну картини світу загалом, підриваючи його основи в найбільш слабких місцях. Це цілеспрямована дезінформація суспільного масштабу. Цифрові технології та інтернет полегшують створення та поширення фейк-ньюзів**.

Застосування цих методів у гібридній війні дає відчутні результати особливо тоді, коли в суспільстві, на яке планують здійснити інформаційну атаку, вже є певна група готових прийняти або підтримати певний історичний наратив. У посткомуністичних країнах до таких середовищ належать передусім ті, хто далі тужить

---

* Richard Deacon. Spyclopaedia: An Encyclopaedia of Spies, Secret Services, Operations, Jargon and All Subjects Related to the World of Espionage. Macdonald, 1988. 416 p., Richard M. Bennett. Espionage: An Encyclopedia of Spies and Secrets. Virgin Books, 2002. 69 p., <https://codastory.com/disinformation-crisis>, http://ms.detector.media/trends/1411978127/scho_girshe_dezinformatsiya_chi_propaganda_doslidzhue_proekt_coda/; <http://rcb.gov.pl/dezinformacja-rosyjska-bron-strategiczna/> ** https://ec.europa.eu/poland/news/180619_fake_news_pl; <http://blogs.lse.ac.uk/polis/2017/03/11/fake-news-the-best-thing-thats-happened-to-journalism/>; http://ms.detector.media/media/trends/1411978127/ot_feykovykh_novostey_k_feykovoy_zhizni/

за комуністичним минулим, вірить його пропаганді й живе його міфами та стереотипами «перемоги світової революції».

Сучасна Росія не тільки акцентує на посткомуністичних середовищах, але й використовує ультраправі та інші радикальні середовища. Посткомуністи ставлять у центрі свого наративу «злий буржуазний Захід», який «накидає кайдани робочому люду та біднішим суспільствам». Праві ж часто вбачають ворогів у сусідах, які нібито завдали народові кривд у минулому, і тепер той мусить «встати з колін» і «показати свою силу іншим». Часто вороги для обох сторін можуть збігатися: «буржуї», «олігархи», «Америка», «ліберали». Та кожен має ще й своїх «власних», виходячи зі своєї ідеології: «фашисти», «націоналісти», «ліваки» тощо. Використання Росією таких різних середовищ під час ведення інформаційної війни відображає стратегію *divide et impera**.

З архівних документів КГБ дізнаємось, що під постійною увагою чекістів перебували стосунки українців з євреями та поляками. Комуністичні спецслужби намагалися не допустити їхньої співпраці. Задля цього часто проводили інформаційні спецоперації, метою яких були компрометація та розсварення сторін.

Яскравим прикладом застосування всіх згаданих методів є польсько-українські стосунки. Польща є союзником України на міжнародній арені і послідовно підтримує Україну в її намірах євроатлантичної та європейської інтеграції. Росія ж намагається залишити Україну у своїй сфері впливу, тому союз чи просто збли-

---

* «Розділяй та володарюй» (лат.).

ження України з Польщею і західним світом розглядає як загрозу для своїх інтересів.

За останні три роки у польсько-українських відносинах найбільше спірних питань і протиріч з'явилося у сфері історичних політик обох країн. У політичному дискурсі Польщі й України історія займає далеко не останнє місце. Росія ж намагається використати це у свій спосіб — просуває свої історичні наративи, що поглиблюють польсько-українські суперечки. І ці наративи знаходять підтримку в різних середовищах України та Польщі.

Використовуючи методи пропаганди, дезінформації та фейк-ньюзів, Росія намагається зрадікалізувати польсько-українські дискусії довкола історії та закріпити (поширити) антагоністичні теми в медійному просторі обох країн. Це не конче наративи, що стосуються польсько-українських конфліктів у минулому, але також і ті, що поглиблюють негативне ставлення країн-сусідів одна до одної.

Один з історичних наративів, який активно поширює Росія у своїх пропагандистських цілях, — «[Поляки розпочали з нацистською Німеччиною Другу світову війну](#)». Головні тези цього наративу такі:

- поляки несуть відповідальність за початок війни, бо співпрацювали з нацистами і брали участь у поділі Чехословаччини восени 1938-го; саме Польща, а не Радянський Союз, співвідповідальна з нацистською Німеччиною за початок Другої світової;
- до 1939 року Польща тісно співпрацювала з урядом Німеччини і планувала захопити території радянської України та Білорусі, щоб отримати вихід до Чорного моря.

Текст, у якому Польщу звинувачували у початку Другої світової війни, був розміщений на сайті міністерства оборони РФ ще 2009 року*. Хоча після критики істориків він і був знятий з веб-сторінки міністерства, його можна знайти на інших російських електронних ресурсах**.

У 2017-му, після заяв польського міністра закордонних справ Вітольда Вашиковського про співвідповідальність Радянського Союзу за напад Німеччини на Польщу і початок Другої світової війни, згаданий вище наратив знову набув популярності, як-от у публікації «Як Польща була союзником Гітлера»:

«Саме Польща несе, разом з Німеччиною та її іншими союзниками, найбезпосереднішу провину за розв'язання Другої світової війни, яка, до речі, насправді почалася не з нападу на Польщу, а з розділу Чехословаччини і знищення незалежної чехословацької держави. Цей розділ відбувався за потурання Заходу і за прямої участі Польщі»***.

Цей наратив поширювався і в українських медіа — як спроба противаги польським наративам про співпрацю ОУН з нацистською Німеччиною та зрівняння українського націоналізму з нацистським та радянським режимами. Наприклад, у публікації «Польща: забутий союзник Третього Рейху»:

«Як Польща допомогла Гітлеру. Історію Другої світової війни сьогодні прийнято трактувати в межах чор-

* <https://lenta.ru/news/2009/06/04/falsification/>

** <https://vz.ru/information/2009/6/4/294019.html>

*** http://vgolos.com.ua/articles/polshcha_zabutyj_soyuznyk_tretogo_reyhu_302354.html

но-білої концепції: злий Гітлер напав на безневинну Польщу. Але з цієї концепції випадає безліч незручних фактів спільного злочину двох агресорів менш ніж за рік до Другої світової. Історія початкового етапу війни, якщо її перенести на побутовий рівень, більше схожа на дружбу двох грабіжників, які разом пішли грабувати квартиру. А потім пересварилися, й один убив іншого. Точно так само було між Польщею та Німеччиною у 1938–1939 рр., а пізніше й між Рейхом та СРСР*.

Приклад пропаганди з використанням цього ж нарративу можна розгледіти в тексті з російського інтернет-ресурсу politikus.ru «Как Польша развязала Вторую мировую войну»**. Один із меседжів російської пропаганди про «погану і зрадливу Польщу» та «дружелюбну й мирну Росію» у відносинах з Україною читаємо в поданому тексті, з використанням історичного нарративу: «Історія вчить, що взагалі-то славні хлопці ці поляки. Головне тільки не вступати з ними ні в які тісні зв'язки — хіба нам потрібні божевільні на пороховому заводі?»*** Після такого тексту в читача має формуватися недовіра до Польщі й західного світу загалом і переконання, що тільки Росія є надійним союзником для України.

Поширення дезінформації відбувається з використанням сфальшованих або напівправдивих матеріалів. Так, наприклад, щоб переконати читача в то-

---

* http://vgolos.com.ua/articles/polshcha_zabutyy_soyuznyk_tretogo_reyhu_302354.html

** <https://politikus.ru/articles/88167-kak-polsha-razvyazala-vtoruyu-mirovuyu-vonu.html>

*** Там само.

му, що Польща розпочала Другу світову війну спільно з Німеччиною й була її надійним союзником протягом років, російські медіа поширили автентичну фотографію з імпровізованого похорону Юзефа Пілсудського в Берліні, де був присутній Адольф Гітлер, але з підписом «Адольф Гітлер під час траурної панахиди за Пілсудським в Варшаві. 1935 рік»*.

Підпис і фото мають зміцнити переконання читача у дружніх відносинах між нацистами та поляками у міжвоєнний період, а також в тому, що початок Другої світової — це прямий наслідок їх співпраці.

В українські медіа фотографія з імпровізованого похорону Пілсудського потрапила ще й із таким вигаданим (фейковим) описом: «Тут поляки заборонили бандерівців за зв'язок із Гітлером... Ось на фото Гітлер на похоронах свого кореша Бандери... Ой, а ні... Бандера тоді сидів у німецькому концтаборі! А це герой Польщі, батько нації і все таке — Пілсудський в труні»**.

Прикладом фейкової інформації є також стаття на сайті zrada.org, яка починається згадкою про візит міністра закордонних справ Польщі Вітольда Вашиковського до Львова в листопаді 2017 року, розповідає про «дружбу Гітлера та Пілсудського». У статті на-

---

* <http://rusplt.ru/fact/polsha-i-reyh.html>

** <https://www.obozrevatel.com/abroad/na-pohoronah-banderyi-v-seti-pokazali-istoricheskoe-foto-s-gitlerom.htm>. У 1934 році Степан Бандера не перебував у жодному німецькому концтаборі. У червні 1934 року він був заарештований польською поліцією і перебував під слідством в ув'язненні у Львові, а потім у Кракові та Варшаві.

ведено нібито слова Гітлера: «Якби Пілсудський був би живий — війни б не було»*. Ця фейкова цитата мала б переконати читача, що нацистська Німеччина не воювала би проти Польщі, якби Пілсудський жив, а була її союзником у війні й захопленні українських і білоруських територій. Цей фейк у російських соціальних мережах активно розповсюджувався ще з 2013 року.

Антагоністичні для обох країн чи суспільств історичні наративи, які поширює та нагнітає Росія, вдаючись до різноманітних методів інформаційної війни, можна також розбирати й за допомогою роботи в архівах КГБ. Хибним є твердження, що архіви тільки для істориків. Поширення через медіа історичних наративів свідчить, що архівні матеріали для журналістів можуть бути не менш корисними, ніж для науковців-істориків. Спочатку варто чітко навчитися розрізняти пропаганду, дезінформацію та фейки:

ПРОПАГАНДОЮ є системне повторення одного наративу в різних виданнях, часом і з різними назвами, однак зі спільними тезами. Ці тези підкріплюються однаковими вирваними з контексту цитатами. Опис подій завжди безальтернативний і цілковито відповідає ідеологічним чи політичним цілям. Інформація не збалансована і подається тільки вибірково.

Часто для пояснення подій використовують збірний образ експертів, наприклад: «німецькі історики», «польські дослідники». За цими окресленнями нема конкретних осіб, інформацію в яких можна перевірити.

---

* <https://zrada.org/hot/4-oun-upa-vijna/1857-stepan-bandera-gitler-ta-pilsudskij-nezruchne-foto-dlya-polyakiv.html>

Для слухача/читача/глядача такий збірний образ має вселяти переконання у правильності тверджень та правдивості поданої інформації. Варто пам'ятати, що пропаганда буває різних типів: «біла», «сіра» та «чорна». Найпростіше розпізнати саме «білу» пропаганду, оскільки джерело її поширення себе не приховує. Натомість два інші типи — «сіра» та «чорна» — при розповсюдженні інформації використовують або третіх осіб («чорна пропаганда»), або незалежні чи спеціально для цього створені джерела.

До пропаганди вдаються не тільки для того, щоб формувати чийсь негативний образ, вона також може бути використана для створення свого позитивного образу.

Дезінформація в основному зосереджується на негативі. Інформація подається так, щоб викликати сильне емоційне відчуття у слухача чи читача, яке має допровадити до помилкових висновків.

Багато неправдивих чи перекручених даних часто не мають жодних посилань чи вказівок на першоджерела. Замість фактів подаються коментарі, які читач (слухач) має сприймати як доконані факти. Якщо ж і подаються цитати й підписано автора, то при цьому нема інформації, де й коли ці слова були сказані.

Дезінформацію часто поширюють через соціальні мережі. Здебільшого це короткі тексти з дописами «терміново поширити», «шок», «такого ніколи ще не було». Такі слова мають привернути увагу й одразу налаштувати читача/слухача на емоційне сприйняття.

Фейк та **ФЕЙК-НЬЮЗИ** від дезінформації відрізняються тим, що вони одразу подають неправдиву, вигадану інформацію, а дезінформація маніпулює фактами та

даними, що справді відбувалися, подаючи їх в іншому контексті або видаючи одне за інше.

Дезінформація завжди створюється з конкретною ціллю, натомість фейк може постати внаслідок неухважної роботи автора/журналіста. Якщо ж фейк створюється цілеспрямовано, то він виконує ту ж саму роль, що й дезінформація. Щоправда, концентрування на негативі не є його основною ознакою. Цілеспрямовано створені фейкові новини мають заплутати читача/глядача/слухача та не дати йому визначитись, яка ж саме новина може бути правдивою.

Як правило, фейки, і насамперед фотофейки, легко можна перевірити, користуючись пошуком в інтернеті: наприклад, перевіряючи фото через функцію «Знайти це зображення в Google» або через сервіс TinEye (www.tineye.com).

Медіаматеріали, що так чи так стосуються/торкаються історичної тематики, також дуже вразливі для токсичного контенту — пропаганди, дезінформації чи фейків. Динамічність потоків інформації, брак часу на фактчекінг, відсутність належних знань про те, де і як можна перевірити достовірність наведених фактів та адекватність процитованих експертних оцінок, також сприяють цьому.

Опрацьовуючи повідомлення, релізи та інші медіаприводи, дотичні до історичних питань, журналіст повинен передусім оцінити свої джерела на предмет **НАЯВНОСТІ В НИХ ТОКСИЧНОГО КОНТЕНТУ**.

Перш за все варто звертати увагу:

- на поширювача інформації — хто поширює, просуває та коментує матеріал;

- джерело інформації — де саме вперше згадуються факти та яке їхнє походження;
- мову та терміни — чи є вони ідеологічно, суб'єктивно забарвлені.

Варто звертати пильну увагу на використання «мови ненависті» та емоційну тональність матеріалу. Як правило, що емоційніше викладений матеріал, то більша ймовірність, що він міститиме токсичний контент. Водночас варто пам'ятати, що це не стосується прямої мови очевидців чи цитат із архівних документів.

Шляхи поширення інформації, особливо в соціальних мережах, допоможуть зрозуміти, чи відбувається цілеспрямоване просування певного наративу, і якщо так — то ким саме. Тут важливо знайти першоджерело: хто перший опублікував дані, наскільки ця людина чи медіа має стосунок до історії, чи реальна ця людина, організація або інституція.

Найважливішою складовою роботи з медіаматеріалами на історичну тематику є **ПЕРЕВІРКА ЇХ ДОСТОВІРНОСТІ**: описувані події справді мали місце (або про них так написали очевидці), джерело їх походження можна перевірити, вони подані максимально (наскільки це можливо в медіа) повно. Саме в цьому найважливішому пункті роботи з історичними матеріалами використання архівів є критично необхідним. Як правило, саме на архівних даних побудовані ті чи інші історичні висновки, гіпотези, припущення чи (ре)конструкції.

Перед тим як використовувати якісь історичні дані в своєму матеріалі, необхідно визначити, де саме зберігаються оригінали свідчень, перевірити, чи справді вони були коректно використані істориками й експерта-

ми, чи не було застосовано вибіркового підходу та чи взагалі вони мали місце. Правилком доброго тону є посилення на місце зберігання цитованих архівних свідчень. Якщо ж посилення, звідки взято інформацію, немає — це повинно насторожити. У такому разі точно варто здійснити пошук — перевірку джерел походження інформації.

Сьогодні в інтернет викладено досить багато цифрових архівів та повнотекстових репозитаріїв, що допоможуть у перевірці достовірності тез, тем, наративів. Якщо ж матеріал, який ви готуєте, стосується чутливого, draжливого чи гострого питання, найкраще не полінуватися та сходити (написати) в архів, щоб особисто переконатися, що ви не станете жертвою кампанії з поширення пропаганди, дезінформації чи фейкових новин.

Перевірка архівних джерел, на які посилаються медіаматеріали, є важливою й тому, що історики, працюючи в архівах, постійно віднаходять нові свідчення, що висвітлюють певні події під іншим кутом зору. Щоб не повторювати наративи, що вже були спростовані науковцями, не варто відмовлятися від роботи з даними, які начебто суперечать історичним знанням, поданим у підручниках чи «Вікіпедії». Але й тут потрібно прискіпливо перевіряти, на які джерела покликаються дослідники та чи є вони насправді новими.

Опанувавши методи ведення інформаційної війни, журналіст зможе краще розібратися в історичних наративах. А використання відкритих архівів допоможе не тільки розпізнавати приклади пропаганди, фейків чи дезінформації в історичних наративах, але й творити нові наративи, побудовані на правдивих джерелах.

**замість
післямови**

ЮРІЙ МАКАРОВ

журналіст, телеведучий, документаліст,
письменник, член правління НСТУ

www.facebook.com/yuri.makarov.7

ДЕ ХОВАЄТЬСЯ ДИЯВОЛ

Про журналістські стандарти в епоху «постправди»

Кожен — тобто буквально кожен — новий медіапроект в Україні (а я був залучений як учасник чи свідок до кількох із них) на самих початках декларує, що керуватиметься в своїй інформаційній діяльності «Редакційними настановами BBC». Цей документ в оригіналі налічує 239 сторінок і вважається «священною коровою» сучасної журналістики. Він є обов'язковим до виконання всіма працівниками та службами Британської теледіомовної корпорації, а також недосяжним взірцем для професіоналів цілого світу. Навіть ті, хто ніколи не зазирали всередину, знають, що йдеться про імперативне дотримання журналістом об'єктивності й неупередженості, а також рівноправне представлення всіх точок зору в конфлікті (а будь-яка **новина** за визначенням є прихованою або явною маніфестацією того чи іншого конфлікту, якщо не йдеться про суто природні катаклізми на кшталт виверження вулкану Ейяф'ятлайокютль).

Деякі просунуті члени професійної спільноти на додачу до об'єктивності чули про такі базові стандарти фаху, як достовірність, точність, оперативність і відділення фактів від особистих оцінок. Але цей набір

не скрізь вважається обов'язковим для виконання, інакше б ми не стикалися в стрічці з позавчорашніми новинами без ознак фактчекінгу (*fact-checking* – перевірка достовірності фактів, *англ.*), а в заголовках не читали би словосполучення «скандальний олігарх» та «одіозний політик» – взірць кричущих порушень усіляких принципів, навіть якщо йдеться про пройдисвіта, на якому тавра ніде ставити.

Насправді, на мою думку, демонстративне нехтування стандартами в умовах сучасної України є не таким небезпечним (бо воно наочне та швидко розпізнається за умови мінімальної уваги), як буквальне виконання погано перетравлених правил. Ідеться передусім про «об'єктивність» і «неупередженість». У самих цих поняттях ховається епістемологічна пастка, але про це трохи далі, наразі ж про таку привабливу ззовні позу – хоча чому «позу»? Для когось це органіка, особливо в англосаксонському світі.

В американських підручниках згадується легендарний журналіст минулого століття Волтер Кронкайт (*Walter Cronkite*), багаторічний ведучий вечірніх новин на каналі *CBS*. У соціологічних опитуваннях його постійно називали «людиною, якій найбільше довіряють американці». Упродовж своєї кар'єри він неодноразово вів телевізійні дебати кандидатів у президенти: Ейзенгавер проти Стівенсона, Кеннеді проти Ніксона, Джонсон проти Голдводтера, знову Ніксон проти Гамфрі, знову Ніксон проти Макговерна, Картер проти Форда, Рейган проти Картера... І жодного разу ніхто, включно із самими учасниками дискусій, не запідозрив, на чиєму ж

боці модератор. Тільки після закінчення кар'єри Кронкайт зізнався в одному інтерв'ю, що завжди співчував Республіканській партії. Щоправда, цей приклад фігурує в самих Сполучених Штатах як чарівна легенда на тлі того, як нині канал *CNN* відверто відстоює позиції демократів, а *FoxNews* послідовно виступає за республіканців.

Відомий журналіст і поет Ігор Померанцев згадує, з якими тортурами він зіткнувся, коли 1980 року, вже маючи певний журналістський досвід, прийшов на роботу в російську службу *BBC*. Увесь перший рік британські продюсери йому регулярно «завертали» підготовлені матеріали з єдиним зауваженням: «*It's not BBC*» — «Це не Бі-Бі-Сі». Не Бі-Бі-Сі, бо надто зацікавлено, надто емоційно, надто категорично... Судячи з того, що його не вигнали й терпіли довго, досвід новачка був не унікальний для компанії. Що таке «не Бі-Бі-Сі», а що «таки так Бі-Бі-Сі», визначається за суворим протоколом (вже згадані *BBC Guidelines*), тим не менше суб'єктивна думка досвідчених редакторів є визначальною, й вона описується ще однією корисною вжитковою формулою: *stiff upper lip* — незворушна верхня губа. Згадайте Джеймса Бонда у виконанні Деніела Крейга — і зрозумієте, про що йдеться: сталевий погляд, мінімум емоцій і готовність перегризти горлянку за... ні, не за її величність, а за інтереси суспільства, які корпорація представляє.

Але не слід надмірно демонізувати найстарішого й найавторитетнішого мовника в світі: він у неймовірній кількості продукує різні за жанрами програми, в тому числі розважальні, а його новини стабільно точні, ціка-

ві, жваві й із чудовим стриманим англійським гумором. Просто вимоги якісної інформації наклалися, по-перше, на культурні традиції й, по-друге, на привілеї безпечного життя. Стоячи на «трюхсотрічному газоні» посеред острова, не так важко почуватися над сутичкою.

Питання об'єктивності набуло особливої гостроти останнім часом, коли в світі запанувала політика «постправди», а Європа в особі України зіткнулася з агресією в гібридній війні з Російською Федерацією. Не лише пересічний глядач/слухач/читаач, а й відповідальний функціонер відчуває проблеми з отриманням достовірних даних для прийняття стратегічних рішень. Коли вже генеральний директор *BBC* Тоні Голл (*Tony Hall*) заявляє, що «Велика четвірка», або *GAF*A (*Google, Amazon, Facebook, Apple*) «створили гіперінфляцію» на світовому ринку контенту, справи напевно кепські. Йдеться передусім про надлишок пропозиції, «інформаційний шум», серед якого важко зорієнтуватися й виокремити вартісні повідомлення, відрізняючи їх від диверсій, пропаганди, навмисних вкидів і просто сміття.

Проблема виопуклилася ще понад півстоліття тому, коли Волтер Салліван (*Walter Sullivan*), знаний журналіст і популяризатор науки, ужив у своїй колонці в *The New York Times* словосполучення «інформаційний вибух». Ще до масової комп'ютеризації, інтернету, блогів і соціальних мереж він констатував тенденцію, що інформація в світі накопичується експоненційно: щороку її кількість збільшується на 30 %. Припустімо, якщо 30 років тому обсяг інформації в усіх країнах, на всіх носіях оцінювався приблизно в 6,3 екзабайта (1 екзабайт =

10¹⁸ байт), нині він щойно перевищив 1000 екзабайт. Визнаючи заздалегідь певне спрощення досить складного процесу, додаю для ілюстрації, що одна сторінка стандартного тексту на аркуші А4 містить 4 кілобайти, а нормальна людина, яка не володіє навичками швидкого читання, за добу без відпочинку та сну може прочитати й засвоїти близько 1 мегабайту друкованого контенту.

Надвиробництво й гіперінфляція змісту призводять до того, що чують лише тих, хто волає гучно та спрощено аж до тупості, принципово ігноруючи факти й раціональні аргументи. Власне, цей пейзаж і отримав назву постправди. Так Дональд Трамп перекричав *CNN*, так запопадлива телекомпанія *Russia Today* мало не закріпилася на американському ринку, так пару сотень не надто просунутих хлопчиків і дівчаток із інформаційно-диверсійного центру, що належить колишньому кухареві президента Путіна, примудрилася втрутитися в перебіг президентських виборів 2016 року в США. Тому перед журналістом, який виходить на **символічну** трибуну поділитися тією чи іншою новиною, спостереженням, думкою, постає завдання максимальної відповідальності, адже в цьому галасі єдина його перевага й запорука авторитету — якість висловлювання, себто оперативність і релевантність.

Поточна практика тимчасом демонструє протилежне. Репортери, редактори, продюсери, оглядачі часто-густо страхуються від звинувачень в упередженості (або, в гіршому разі, маскують свою упередженість), максимально дистанціюючись від предмету розмови й даючи слово рівною мірою обом сторонам конфлік-

ту. Це спостерігається в країнах зі сталими традиціями преси, те саме процвітає і в Україні, попри відсутність жодних позитивних традицій.

Принцип *audiatur et altera pars* («слід вислухати й іншу сторону» — *лат.*) походить із античної правової культури, яка заклала принцип змагальності в суді. Але звідти вона перейшла до риторики як дисципліни й таким чином визначила спосіб мислення цілої європейської цивілізації. Проте поза чіткими процедурами й алгоритмами вимога рівноправності різних точок зору незалежно від їхнього походження, сумлінності носіїв і можливості верифікації перетворюється із запоруки якомога глибшого й усебічного розгляду проблеми на його профанацію.

Припустимо уявну ситуацію, коли на медичному конгресі з проблем епідеміології на рівних засадах беруть участь з одного боку науковці та клініцисти, які робитимуть доповіді про нові вакцини і природні вогнища епізоотій, з другого — фахівці з чаклунства, які розповідатимуть про тактику боротьби з відьмами, що насилають недугу та труять криниці. Або астрономічну дискусію між представниками обчислювального центру НАСА, відповідальними за траєкторії польоту на Марс, і дослідниками старозавітної Книги пророка Єзекіїля. Приблизно так часто-густо виглядає в поганій пресі висвітлення проблемних подій у різних регіонах, а надто — повідомлення кремлівських пропагандистів про перебіг російсько-української війни.

Коли в цілком авторитетних західних ЗМІ з'являються матеріали про «громадянську війну» на сході України й загрозу нацизму, що її нібито спровокува-

ла, ми спостерігаємо наочну демонстрацію методу невтручання, самоусунення від визначення конкретних винуватців трагедії, персонального складу злочинців. Коли на вітчизняних телеканалах та інших інформаційних ресурсах ми бачимо спікерів, які закликають до миру будь-якою ціною, ми маємо справу з «чаклунами», точніше, свідомими шахраями та провокаторами, які вдають із себе екстрасенсів, як у відомому телевізійному шоу.

Позиція «над сутичкою» стосується не лише mass media, вона, на жаль, притаманна цілому істеблішменту «першого світу». Російська публіцистка Юлія Латиніна так пародіює сумнозвісну доповідь комісії ОБСЄ авторства швейцарської дипломатки Гайді Тальявіні (*Heidi Tagliavini*) щодо російсько-грузинської війни 2008 року: «Якщо вірити грузинам, війну почали росіяни, а якщо вірити росіянам, то грузини. А де правда, ми не знаємо». Латиніна пропонує зрозуміле порівняння: німці стверджували, що війну почала Польща, а поляки — що Німеччина, а правда десь посередині. Ї закінчує вбивчою формулою: «слово Гітлера проти слова єврея з Освенцима, баланс збережено».

Уникати священного обов'язку інтелектуала докопатися до істини, як кажуть англійці, «назвати кішку кішкою» — характерна риса сучасного лівацького дискурсу «політкоректності», за яким є чимала спокуса розгледіти не лише інфантильність, а й конкретний меркантильний інтерес, адже загальновідомо, що Москва тримає на утриманні певну кількість західних функціонерів і політиків-інтелектуалів. На жаль, таке припущення надто спрощує картину.

Чимала відповідальність за хисткість самовизначення преси лежить на панівній упродовж останніх десятиліть традиції постмодерну, виробленій французькими філософами, вихованцями паризьких барикад 1968 року. У цьому дискурсі саме поняття «реальність» підлягає категоричній забороні, а світ описується за допомогою довільної кількості цілком рівноправних висловлювань. Незалежність від фактів, фактична відносність має наслідком релятивізм не лише культурний, а й так само етичний, заміну якого в світі лівих ідей шукають у боротьбі з різного роду дискримінаціями. Таким чином журналістська позиція позірного невтручання, утримання від висновків цілком відповідає панівній академічній тенденції.

На щастя, у світі теорії існують інші способи опису явища, яке ми розглядаємо, а в світі практики — інші загально визнані зразки поводження із фактами та їхнього доведення до широкої аудиторії. Існують незалюбовані автори й достатньо авторитетні ЗМІ, в тому числі й новітньої формації. Серед останніх — буквально ще вчора приватні блоги, як-от *Politico*, *Huffington Post*, *BuzzFeed* та інші. Але цікаво, що після перетворення на потужні інформаційні проекти вони серйозно оновили свій інструментарій і приділяють першочергову увагу забезпеченню достовірності інформації. Тож правила добродійності універсальні.

Розгляньмо детальніше стандартне повідомлення інформаційної агенції, одне з сотень мільйонів: «12.05.2018 (*Reuters*). Нападник із криком «Аллах акбар» убив одного перехожого ножом і поранив чоти-

р'юх інших в центрі Парижа в суботу ввечері, після чого був застрелений поліцією». Тут усе відповідає елементарним правилам, яких навчають на перших заняттях журналістських факультетів: дано відповіді на обов'язкові запитання — хто, що, коли, де, чому, яким чином (так званий «принцип Квінтіліана», сформульований ще в Стародавньому Римі в рамках обов'язкової тоді навчальної дисципліни риторики, себто мистецтва викладати свої думки). Але якщо уважніше вслухатися в текст, виникає ще одне додаткове запитання: з ким я розмовляю? Хто це каже? Ройтерз? Хто такий Ройтерз? Гаразд, я знаю, що Ройтерз — це інформаційна агенція, заснована 1851 року, яка ретельно перевіряє всі факти, перш ніж їх оприлюднити, і тримає на роботі людей, на яких можна покладатися. Тобто це повідомлення — не голос Бога, який промовляє з небес, не напис на священних скрижалях, а спеціально навчений репортер, хай навіть анонімний, який був особисто на місці події, поспілкувався з поліцією, безпосередніми свідками, лікарями швидкої та оперативно виклав зібрані відомості. Тепер вірю. Якби те саме мені переказала сусідка з під'їзду, імовірно, я би поставився до тієї самої новини трохи інакше.

Фактично саме з цього приводу свого часу висловився американський біолог і філософ науки угорського походження Майкл Поланьї (*Michael Polanyi*): «Будь-яка форма знання, навіть суто фактичного, містить у собі особистісний додаток, приховане персональне твердження. Наприклад, якщо в підручнику написано, що Земля обертається навколо Сонця, то в цих сло-

вах міститься не просто факт, а особистісне ставлення до нього автора підручника: „я переконаний у тому, що це саме так“, „я вважаю за потрібне вам це повідомити“ тощо. Сказати, що „р істинне“, означає підписати певне зобов'язання або оголосити про свою згоду». Таким чином, **відновлення прихованої за згодою сторін суб'єктності забезпечує верифікацію повідомлення** шляхом введення елемента відповідальності за його зміст.

З точки зору житейського здорового глузду така оптика є нібито очевидною, але недосвідчений споживач, особливо старшого покоління, вихований на державній монополії на правду, вірить, не вагаючись, новинам, які повідомили «в газеті» або «в телевізорі», та із завзяттям *sancta simplicitas* розповсюджує їх уже від власного імені. Саме на це розраховані «вірусні» новини підривного характеру, які щедро постачає в Україну кремлівська пропаганда. Але на неї купуються й молодші співвітчизники, лише шлях до їхньої довіри передбачає додаткові ланки легітимізації. Аналітики-волонтери, зокрема з Українського кризового медіа-центру та Майдан-Моніторингу, регулярно відстежують ланцюжки гібридних новин аж до їхнього джерела. Зазвичай такі новини запускаються ботами одночасно з багатьох адрес у соціальних мережах із мінімальними варіаціями в очікуванні, доки їх не перепостить хтось реальний із мінімально значущою вагою в мережі. Відтак їх можна передруковувати в маргінальних інтернет-виданнях із конкретним посиланням, а далі не виключено, що вони потраплять у стрічку провідних ресурсів, визначаю-

чи тією чи іншою мірою політичну атмосферу в суспільстві на поточний день.

Піді́ємо попередній підсумок: «об'єктивність» у журналістиці є, з одного боку, культурно обумовленим міфом, з другого — імітацією дотримання всіх процедур верифікації. Зрештою, жоден репортер або редактор не може абстрагуватися від особистого досвіду, традиції, ментальної рамки, вбудовуючи новий текст у вже існуючий панівний у відповідній спільноті наратив. Побудова конкретної замітки, вибір деталей, черговість їхньої репрезентації, навіть уживані терміни так чи так фарбують текст у певні суб'єктивні тони. Те саме стосується не лише вербальної інформації. Фотограф кадрує картинку, монтажер обирає з годин відзнятого матеріалу декілька планів загальною тривалістю в хвилину. Знову-таки редактор стрічки новин або продюсер новинного випуску так само реконструюють порядок денний на певну дату — або просто штучно його конструюють, виходячи з редакційних завдань і власної ієрархії цінностей.

Прагнення об'єктивності може бути проявом особистого фахового перфекціонізму, бажання передати явище в усій його суперечливості (чи так уже бездоганна позиція України у військовому конфлікті, а чи не демонізуємо ми, бува, своїх співгромадян, які дотримуються інакших переконань?), але частіше є лише позою з метою забезпечити довіру аудиторії. І це, на жаль, є реаліями гібридної війни.

Час повернутися до документа, з якого ми почали «розбір польотів», і який, за моїми спостереженнями,

значна частина колег, що на нього посилаються, взагалі не бачили. Адже він починається такими словами: «Якби світ був досконалий, „Редакційні настанови Бі-Бі-Сі“ склалися б із однієї фрази: керуйтеся власною думкою. Жоден набір правил чи настанов не може замінити потребу продюсерів, редакторів і менеджерів скористатися мудрістю, яка є наслідком досвіду, здорового глузду, а також редакційних та етичних норм, стикаючись зі складними редакційними проблемами» (розрядка моя — Ю. М.).

Тут кожне слово на вагу золота. Виявляється, йдеться про те, що звичні процедури, алгоритми та протоколи цінні не самі по собі, а лише як спосіб забезпечення максимальної сумлінності, уникнення маніпуляцій та потенційної шкоди конкретним особам і суспільству в цілому, як інструментальний прояв етики, яку солідарно сповідує це суспільство.

Зрештою, протоколи — результат не лише накопиченого колективного досвіду, а й загальноприйнятих домовленостей по обидва боки барикади. Півстоліття тому виникло явище, яке отримало назву «нової журналістики» або «гонзо-журналістики». Його представники Том Вулф, Трумен Капоте, Гантер Томпсон, Норман Мейлер та інші принципово виносили на перший план оповіді автора (або **умовного** автора), не гребували художніми образами, ділилися особистісними враженнями, тобто максимально суб'єктивізували свої твори. Це було частково реакцією на терор панівного стилю, який переріс свої функціональні рамки, частково спробою підвищити ступінь легітимізації повідомлення, довіри

до нього, ввести в обіг деталі й нюанси, що є принциповими для розуміння явища, але залишаються за кадром конвенційних способів викладення.

Принциповим є одне вирішальне твердження: жодні правила не можуть замінити особистої відповідальності автора. Він повинен мати достатній досвід і сумління, переконатися на власні очі в тому, що сталося й як сталося, ретельно зібрати подробиці, максимально перевірити конкретні імена й цифри, проконсультуватися з усіма носіями компетентності, бути скептичним, не приймати бажане за дійсне, не дозволяти себе обдурити та якомога швидше викласти зібране в простий і доступний спосіб. Тільки тоді я впускаю шматочок його бачення в свою картину світу.

Інформаційний вибух поставив перед журналістом ще одне завдання: бути фільтром, фایрволом перед лавиною хаосу, який лише вдає з себе впорядковану інформацію, нібито навантажену сенсами. Автор — або колективний автор, який перебуває під шапкою авторитетного бренду, — найкращий, найнадійніший захисник від ентропії та свідомих диверсій. Американський російськомовний письменник Александр Геніс так формулює цю функцію, описуючи свої стосунки з улюбленою газетою *The New York Times*: «Програвши інтернету, газета порозумнішала й тепер не так ділиться інформацією, як захищає від неї читача, відбираючи й відкриваючи найважливіше».

Кінцевий продукт — визначеність, ліквідація ентропії, як і заповідав один із батьків теорії інформації Клод Шеннон (*Claude Shannon*). Гра у відносність, інформа-

ційний релятивізм («послухаємо обидві сторони й утримаймося від висновків») — не лише зізнання в безпорадності, а й моральна поступка, капітуляція перед дияволом. Істина завжди одна. Вона може бути складною (вона, власне, не може бути не складною), але твоя робота — встановити її. Ну й нарешті. Знаменитий єврейський письменник, нобелівський лауреат Елі Візель (*Elie Wiesel*) колись сказав: «Завжди приставай на чийсь бік. Нейтральність допомагає агресорові, а не жертві. Мовчання допомагає гнобителям, а не пригнобленим».

Описана колізія стосується, звісно, не лише оперативної інформації. Будь-яка журналістика або публіцистика, присвячена суспільним проблемам, в тому числі й історії, підлягає тим самим закономірностям. Вона оперує тими самими поняттями: факт, дійові особи, конкретні обставини, кінцевий зміст, моральний висновок. Вона має той самий результат — зменшення хаосу, невизначеності, звуження території диявола.

Зміст

<i>Ярина Ясиневич. Висвітлювати минуле. Доступ до архівів для захисту свободи слова.....</i>	3
ПЕРЕД ПОХОДОМ В АРХІВ.....	11
<i>Андрій Когут. Як і з чого починати архівний пошук ....</i>	13
ЯК ЧИТАТИ ДОКУМЕНТИ КГБ.....	37
<i>Володимир Бірчак. Архівно-слідчі (кримінальні) справи .....</i>	41
<i>Володимир Бірчак. Агентурні справи .....</i>	101
<i>Володимир Бірчак. Оперативні матеріали.....</i>	127
<i>Володимир Бірчак. Інші масиви документів .....</i>	151
<i>Словничок.....</i>	163
Від АРХІВУ ДО МЕДІА.....	167
<i>Отар Довженко. Як журналістові писати про історію.....</i>	169
<i>Ольга Попович. Фейки, дезінформація та пропаганда: як архіви можуть їх долати .....</i>	185
ЗАМІСТЬ ПІСЛЯМОВИ	199
<i>Юрій Макаров. Де ховається диявол. Про журналістські стандарти в епоху «постправди» .....</i>	201

Довідкове видання

**Володимир Бірчак, Отар Довженко,
Андрій Когут, Юрій Макаров
Ольга Попович, Ярина Ясиневич**

АРХІВИ КГБ ДЛЯ МЕДІА

Посібник

Редактор-упорядник *Анна Олійник*

Літературні редактори	<i>Богдан Завітій, Олена Шарговська</i>
Оригінал-макет	<i>Соня Кобринська, Мітя Кобринський</i>
Коректор	<i>Дарина Важинська</i>
Технічний редактор	<i>Петро Клим</i>
Консультанти	<i>Руслан Забілий (к.і.н.), Валерій Огороднік (к.і.н.)</i>

Центр досліджень визвольного руху

Львів, вул. Степана Бандери, 1 (Національний музей-меморіал
жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького»)
Київ, вул. Трьохсвятительська 4, оф. 430
тел./факс +38 032 247-45-22
www.cdvr.org.ua; history@cdvr.org.ua
<http://deconstruction.cdvr.org.ua>;

Видавництво «К.І.С.»

04080, Київ-80, а/с 1; тел. +38 044 462-52-69
<https://kis.prom.ua>

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 677 від 19.11.2001

Підписано до друку 22.10.2018. Формат 60×90/16
Гарнітура Meta Serif Pro. Друк офсетний
Ум. друк. арк. 13,5. Тираж 500 прим.

de/
construction

<http://Lead.me/cdvrua>

Проект став можливим завдяки підтримці посольства Чеської Республіки в Києві у рамках програми Transition, а також Міжнародного Вишеградського фонду та Міністерства закордонних справ Королівства Нідерландів.

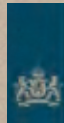

Посольство Чеської Республіки
в Києві

TRANSITION
Transition Programme, Kingdom

•
• Visegrad Fund
•

www.visegradfund.org

Ministry of Foreign Affairs of the
Netherlands

РОБИМО
МИНУЛЕ
ДОСТУПНИМ